

**„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej
Bystrici (1648 – 1773) v kontexte umeleckých objednávok
pre tamojšiu komunitu**

BARBARA HODÁSOVÁ

*Ústav dejín umenia, Centrum vied o umení Slovenskej akadémie vied;
Katedra pedagogiky výtvarných umení, Pedagogická fakulta,
Trnavská univerzita*

„Opus pulchrum“. Activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica (1648–1773) and the works of fine art and architecture for local community

Abstract: A book from the Anglo-American environment by the respected Canadian historian Paul Shore with the title *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* can be regarded as the starting point for my study. The book made a significant impact on the academic community, especially in the English speaking countries. Shore's work presents a narrative of the activity of the Society of Jesus in the former Kingdom of Hungary during the Early Modern period, and is based mainly on the stories of specific members of the order, or minor stories and curiosities, especially „in the peripheries of the Habsburg Realms“. Since I very strongly disagree with the conception of Paul Shore's work, the study is an attempt to create a parallel narrative on the activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica in the period 1648 – 1773. The sources for this concept were detailed research on the textual sources both in local archives and in the Archivum Romanum Societatis Iesu Roma, as well as investigation of the surviving visual works from the categories of fine art and architecture in relation to my professional profile. Such a concentrated view and the partially uncovered realities of the activities of the Society of Jesus in Banská Bystrica made Paul Shore's articulated and constantly mentioned „Eastern peripheries of the Habsburg realms“ and the adversities of members of the order look ever more indefensible. Various visual traces of the activities of the Jesuits in Banská Bystrica can be described as significant Baroque works created in the international Central European framework thanks to various patrons from various European regions. They undoubtedly represent the successful construction of a Central European Baroque sacred landscape and the visual identity of the Catholic space of the Habsburg Monarchy.

Keywords: East Central Europe, Habsburg Empire, Austrian Province of the Society of Jesus, Paul Shore, Baroque art and architecture in Central Europe, art patronage.

Keď v roku 2012 vydal kanadský historik Paul Shore svoju prácu *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*,¹ už vzápätí sa na ňu objavilo množstvo recenzií jednak v „západnej“, jednak vo „východnej“ Európe² a to snáď aj vďaka tomu, že „západný“ autor s „his authority as a scholar of the activities of the Society of Jesus in the eastern territories of the Habsburg Empire“³ skonštruoval v jazyku zrozumiteľnom pre anglo-americké prostredie obraz jezuitského účinkovania v (stredo-)východnej Európe a kniha bola v jeho domovskom výskumnom priestore široko

¹ SHORE, Paul: *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest; New York : Central European University Press, 2012.

² DELETANT, Dennis: Shore Paul. *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Central European University Press, Budapest and New York, 2012. x + 384 pp. Notes. Bibliography. Index. Register of geographical names. £50.00. In: *The Slavonic and East European Review*. tom. 91, vol. 2, 2013, s. 351 – 353. MURDOCK, Graeme: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* by Paul Shore (review). In: *The Catholic Historical Review*. tom. 99, vol. 3, 2013, s. 568 – 569. PEASE, Neal: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. By Paul Shore. Budapest: Central European University Press, 2012. x, 384 pp. Notes. Bibliography. Index. Tables. \$60.00, hard bound. In: *Slavic Review*. tom. 72, vol. 3, 2013, s. 604. KLUETING, Harm: Paul Shore, *Narratives of adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest, New York: Central European University Press, 2012. Pp. 384. Hb, 55.00 Euros. In: *Journal of Jesuit Studies*. tom. 1, vol. 3, 2014, s. 497 – 499. KUDELIĆ, Zlatko: Paul Shore, *Narratives of adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, Budapest-New York: Central European University Press, 2012., 394 str. In: *Povijesni prilozii*. tom. 47, 2014, s. 239 – 244. PO-CHIA HSIA, Ronnie: Shore Peter. *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. Budapest/New York: Central European University Press, 2012. Pp. 384, tables. In: *Austrian History Yearbook*. tom. 45, 2014, s. 253-254. STRASSER, Ulrike: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*. By Paul Shore. In: *The Journal of Modern History*. tom. 86, vol. 2, 2014, s. 475 – 476. WRIGHT, Jonathan: *Narratives of Adversity: Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, by Paul Shore (Budapest: CeU Press, 2012; pp. 384. £50); *Jesuit Civil Wars: Theology, Politics and Government under Tirso Gonzalez (1687 – 1705)*, by Jean-Pascal Gay (Farnham: Ashgate, 2012; pp. 323. £75). In: *The English Historical Review*. tom. 129, vol. 541, 2014, s. 1502 – 1504. ZOUHAR, Jakub: Paul J. Shore, *Narratives of Adversity. Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, Budapest: Central European Univ. Press, 2012. In: *Český časopis historický*. tom. 112, vol. 4, 2014, s. 767 – 770.

³ DELETANT, D.: Shore, s. 351.

distribovaná. Adjektívum „západný“, resp. „(stredo-)východný“, čo je dnes, samozrejme, prežitie označenie z obdobia studenej vojny sa bude objavovať v celom texte predkladanej štúdie, no v kontexte metodológie je stále najvýstižnejšie a nateraz je pre orientáciu v európskom priestore stále vhodnejšie ako „demokratický“ vzťah človeka 21. storočia voči všetkým štyrom svetovým stranám v rámci „Global Turn“.⁴ Kým „západné“ recenzie na Shoreho knihu boli väčšinou pozitívne a vyzdvihovali, zvlášť pre anglicky hovoriace publikum, možnosť zoznámiť sa s históriou Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej v krajinách bývalého Uhorského kráľovstva,⁵ publikované stanoviská českých či chorvátskych kolegov boli opatrné, vo vybraných komentároch až kritické. V tejto polemike však určite treba zohľadniť fakt, že „západní“ autori majú obvykle veľmi sťažennú výskumnú úlohu v tom momente, keď vstupujú na pôdu obsadenú domácimi historikmi, hoci treba pripomenúť, že pozícia Paula Shorea bola predsa len niekde na pol ceste vďaka jeho viacerým dlhodobým výskumným pobytom v strednej Európe či profesijnému účinkovaniu v Prahe alebo Budapešti.⁶ Pre mňa osobne sa stala Sho-

⁴ SUMMERS, David: *Real Spaces. World Art History and the Rise of Western Modernism*. London; New York : Phaidon, 2003, s. 184 – 186. Porovnaj *Art and Globalization*. eds. J. Elkins – Z. Valiavicharska – A. Kim, The Pennsylvania State University : The Pennsylvania State University Press, 2010. *Circulations in the Global History of Art*. eds. T. DaCosta Kaufmann – C. Dossin – B. Joyeux-Prunel, Farnham : Ashgate, 2015.

⁵ „Shore has ... done a great service to English-language readers by providing them with a survey of Jesuit activities on the Habsburg borderlands ...“ STRASSER, U.: *Narratives*, s. 475. Hoci nateraz existuje množstvo parciálnych výskumov dokumentujúcich pôsobenie jezuitov na území bývalého Uhorska v ranom novoveku, je pravda, ako pripomína v recenzii Shoreho knihy český historik Jakub Zouhar (ZOUHAR, J.: Paul J. Shore, s. 770), že komplexnejšie „moderné“ dielo k tejto problematike stále chýba. Porovnaj napríklad *Bohemia Jesuitica 1556 – 2006 I. – II.* eds. P. Cemus – R. Cemus, S. J., Praha : Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2010. Prehľad lokálnych prác k dejinám uhorských jezuitov do roku 1991 pozri JANKOVIČ, Vendelín: Jezuiti v slovenskej a maďarskej historiografii. In: *Viera a život*. tom. 1, vol. 2, 1991, s. 121 – 129.

⁶ Jeho osobný profil vo vzťahu k strednej Európe pozri *Scholars of Bohemian, Czech and Czechoslovak History Studies III. (R–Z)*. eds. J. Pánek et al., Prague : Institute of History, 2005, s. 116 – 117 [č. 379]. Pozri tiež jeho ďalšie práce SHORE, Paul J.: The Suppression of the Society of Jesus in Bohemia. In: *Archivum historicum Societatis Iesu*. tom. 65, 1996, s. 138 – 156. Idem: The Society of Jesus and the Culture of the Late Baroque in Bohemia. In: *East European Quarterly*. tom. 34, vol. 1, 2000, s. 1 – 19. Idem: Cluj: A Jesuit Outpost in Eighteenth-century Transylvania. In: *Catholic Education*. tom. 5, vol. 1, 2001,

reho kniha veľmi inšpiratívnou, a to zvlášť ako štartovací bod pre paralelný naratív k prvej časti ôsmej kapitoly s názvom *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* venovanej jezuitom v Banskej Bystrici.⁷ Vzhľadom na moju profesijnú profiláciu historika umenia bude ťažiskom tohto „rozprávania“ doteraz naj-

s. 55 – 71. Idem: Jesuit missions and schools in eighteenth century Transylvania and Eastern Hungary, 1700 – 1773. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus: Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse*. eds. I. Monok – P. Otvoš, Szeged : Scriptum Rt., 2001, s. 101 – 118. Idem: Universalism, rationalism and the Jesuits of Bohemia 1770 – 1800. In: *Progrès et Violence au XVIIIe Siècle*. eds. V. Cossy – D. Dawson, Paris : Honoré Champion, 2001, s. 71 – 83. Idem: *The Eagle and the Cross: Jesuits in Late Baroque Prague*. St. Louis : Institute of Jesuit Sources, 2002. Idem: Jesuitae Fabri: The Society Constructs a Presence in a Transylvanian City, 1693 – 1773. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*. tom. 148, 2005, s. 299 – 328. Idem: Baroque Drama in Jesuit Schools of Central Europe, 1700–1773. In: *History of Universities*. tom. 20, vol. 1, 2005, s. 146 – 179. Idem: Charissimi Fratres: Jesuit Brothers of the Bohemian Province. In: *Kosmas*. tom. 18, vol. 2, 2005, s. 1 – 14. Idem: Fragmentum annuarium Collegii Societatis Iesu Claudiopolitani: The Account of a Jesuit Mission in Transylvania, 1659 – 1662. In: *Reformation and Renaissance Review*. tom. 8, vol. 1, 2006, s. 83 – 106. Idem: Midwifery Education at the Prague University in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: *Kosmas*. tom. 21, vol. 1, 2006, s. 27 – 39. Idem: Il destino degli ex gesuiti di Cluj, in Transilvania, dopo la Soppressione. In: *Morte e Resurrezione di un Ordine Religioso: Le Strategie Culturali ed Educative della Compagnia di Gesù Durante la Soppressione*. ed. P. Bianchini, Milano : Vita e Pensiero, 2006, s. 155 – 180. Idem: *Jesuits and the Politics of Religious Pluralism in Eighteenth-Century Transylvania*. Aldershot : Ashgate; Roma: Institutum Historicum Societatis Iesu, 2007. Idem: Antonín Koniáš, The Jesuits of Prague, and the Extirpation of Heresy in Eighteenth-century Bohemia. In: *Kosmas*. tom. 22, vol. 1, 2008, s. 17 – 33. Idem: The Unknown Brethren of Cluj: Jesuit coadjutores temporales in the Heart of Transylvania, 1690 – 1773. In: *Historical Yearbook*. tom. 5, 2008, s. 3 – 12. Idem: The Life and Death of a Jesuit Mission: The Collegium in Uzhgorod, Transcarpathia (1650 – 1773). In: *Slavonic and East European Review*. tom. 18, vol. 4, 2008, s. 601 – 633. Idem: Mission Mostly Accomplished: Narratives of Jesuit Successes and Failures in Hungary and Transylvania, 1640 – 1772. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis*. tom. 15, vol. 2, 2010, s. 181 – 194. Idem: Counter-Reformation Drama: The Special Case of Hungary. In: *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*. eds. A. Bamji – G. Janssen – M. Laven, Aldershot : Ashgate, 2013, s. 355 – 372. Idem: Martinus Cseles, SJ, Brother Julian, and the Rediscovery of Magna Hungaria. In: *Exchange of information and knowledge between Europe and divided Hungary, 1541–1699*. eds. I. Horn – Á. Várkonyi, Newcastle upon Tyne : Cambridge Scholars Publishing, 2014, s. 183–199. Idem: Enduring the Deluge: Hungarian Jesuit Astronomers from Suppression to Restoration. In: *Jesuit Survival and Restoration*. eds. R. Maryks – J. Wright, Leiden : Brill, 2015, s. 148 – 161.

⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173 – 184.

menej uchopená, či vôbec nespracovaná historiografia lokálneho výtvarného umenia a architektúry, z veľkej miery tak negujúc tamojšie jezuitské školstvo, literatúru, divadlo či hudbu. Moju prácu rovnako nemožno považovať za vyčerpávajúci pohľad na účinkovanie Spoločnosti Ježišovej v oblasti dnešného stredného Slovenska, je totiž skôr komentárom tematických okruhov artikulovaných knihou Paula Shorea. Pre „západné“ prostredie, rovnako ako pre historiografiu „našich (stredo-)východných končín“ je totiž kľúčové viaceré premisy historikovej práce vysvetliť, resp. ako problematické komentovať a prehodnotiť, a to tak z faktografického, historiografického, ako aj z metodologického hľadiska, a ukázať tak nebezpečenstvo „západných“ koloniálnych a exploatačných stratégií, a to prekvapivo na začiatku globalizovaného 21. storočia. Je bez akýchkoľvek pochybností, že pri niektorých častiach tohto neprímerane rozsiahleho textu sa bude čitateľ nudiť, argumentácia mojej interpretačnej línie je však postavená na faktoch, ktoré sú z podstatnej miery výsledkom autentického a originálneho výskumu a nateraz neboli nikde publikované.

Makro-topografie a mikro-topografie

In medias res kritický komentár k topografii priestoru: vo viacerých hodnoteniach knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* vyčítajú recenzenti publikácii Paula Shoreho absenciu mapy komentovaného územia,⁸ oproti tomu ale oceňujú tabuľku s historickými názvami v texte zmieňovaných lokalít.⁹ Táto ale neobsahuje ich latinské ekvivalenty, ktoré sú pre porozumenie ranonovovekých jezuitských prameňov zvlášť dôležité.¹⁰ Knihe tak na jednej strane chýba istá makro-topografia, t. j. celková predstava čitateľa o popisovanom priestore „*Habsburg realms*“, no rovnako aj mikro-topografie konkrétnych lokalít či území, ktorým sú venované jednotlivé kapitoly či už v nákrese, alebo len verbálnom popise. Tieto mikro-topografie môžu byť, a to je

⁸ KLUETING, H.: Paul Shore, s. 499. PEASE, N.: *Narratives*, s. 604. STRASSER, U.: *Narratives*, s. 476.

⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 380 – 384.

¹⁰ V prípade Banskej Bystrice uvádza Paul Shore namiesto jej latinského názvu adjektívum *Neosoliensis*. SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

prípád Banskej Bystrice, veľmi dôležité, pretože vytvárajú diametrálne odlišný obraz tejto „periférnej“ lokality, ako ju v krátkej, niekoľkostranovej pasáži vo svojej knihe charakterizoval a artikuloval Paul Shore. Čo totiž autor v texte nijako nespomenul je, pre Spoločnosť Ježišovu typické, lúčovité štiepenie jej účinkovania aj v rámci Rakúskej provincie založenej v roku 1563, pod ktorú patrilo územie historického Uhorska, a to smerom z Banskej Bystrice ako lokálneho centra v rámci rozsiahlejšieho priestoru stredoslovenských banských miest.¹¹ Za pozvaním jezuitov do Banskej Bystrice stál rímsky cisár a uhorský kráľ Ferdinand III. (1608 – 1657), ktorý 1. novembra 1647 daroval Spoločnosti Ježišovej jeden z dvoch tamojších domov vo vlastníctve cisársko-kráľovskej komory,¹² 17. januára 1648 rozhodol viedenský provinciál Juraj Turkovich [Turkovics, Turcovich] (1595 – 1654) o vyslaní dvoch pátrov a 1. mája 1648 boli v Banskej Bystrici inštalovaní Pavol Hellesfényi (1610 – 1671)¹³ a

¹¹ Základný prehľad účinkovania Spoločnosti Ježišovej na dnešnom území Slovenska, a to aj s referenciami k publikovanej literatúre a pramennému materiálu, pozri KRAPKA, Emil, S. J. – MIKULA, Vojtech, S. J.: *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku*. Cambridge, Ontario : Dobrá kniha, 1990, s. 111-115. V prípade banskobystrického kolégia vychádzali autori najmä z dizertačnej práce Mons. ThDr. Antona Boteka, po roku 1952 pôsobiaceho v emigrácii, obhájenej na Univerzite Komenského v Bratislave v roku 1946. Pozri BOTEK, Anton: *Zrušenie kolégia jezuitov v Banskej Bystrici*. Doktorandská dizertačná práca. Bratislava : Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta UK, 1946). Paul Shore túto prácu nepozná a necituje, rovnako ako neuvádza ďalšiu dôležitú prácu k dejinám banskobystrického kolégia postavenú na primárnom pramennom výskume JURKOVICH, Emil: *A beszterczebányai kir. kath. főgymnasium története*. Beszterczebánya : Singer és Sonnenfeld, 1895. K banskobystrickému kolégiu pozri tiež UHRIN, Jozef: O činnosti jezuitov v Ban. Bystrici v XVII. a XVIII. storočí. In: *Stanislavovské zvesti*. tom. 14, vol. 4, 1941, s. 53 – 58; tom. 15, vol. 1, 1942, s. 6 – 13. Aktuálnejšia historiografia účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, žiaľ, chýba.

¹² „...und Ihnen ein auss zweyen Uns zugehörigen Haysern, neben einen orth pro Collegio et scholis assignirt werden wolte...“ cit. podľa JURKOVICH, E.: *A beszterczebányai*, s. 5 – 6.

¹³ V doteraz publikovanej literatúre je chybné uvádzaný ako Paulus Hellenstein, Hellesstein alebo Hellestim. Táto nepresná identifikácia vychádza z rukopisu *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* (ďalej *Synopsis*) uchovávaného v Archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici (ďalej ARKFÚ Banská Bystrica). Z detailnej kritickéj analýzy tohto rukopisu je zrejmé, že text do roku 1750 je prepisom buď staršieho prameňa, resp. je sekundárne vytvorený podľa starších zdrojov, a to práve niekedy okolo roku 1750; pri križovej kontrole s inými prameňmi sa v ňom objavujú niektoré nepresnosti, ktoré je však možné korigovať.

Matej Faber (1587 – 1653).¹⁴ K ich usídleniu vydal súhlasné stanovisko aj ostrihomský arcibiskup Juraj Lippay [Lipai] (1600 – 1666) a jezuitskí pátri dostali do správy miestnu faru a plat predchádzajúceho katolíckeho farára Matúša Schlegela („*Schlegeln Salario*“).¹⁵ V nasledujúcom roku 1649 mala banskobystrická základňa Spoločnosti Ježišovej štyroch členov, a to menovite: predstavený páter Juraj Hölgy (1605 – 1655), kazateľ páter Matej Faber, páter Jakub Entholzer (1613 – 1649) a kuchár a zásobovač laický brat Juraj Lucich (1618 – 1679).¹⁶ Zásadnú podporu pri inštalácii preukázal jezuitom Oldřich Adam Popel z Lobkowicz (1610 – 1649), mincmajster českého kráľovstva a v tom čase cisársky komisár stredoslovenskej banskej ob-

¹⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 93.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Budapest (ďalej MNL Budapest), Magyar Országos Levéltár (ďalej MOL), E (Magyar Kamara archivuma), E 152 (Acta Jesuitica), E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 41. Je pravdou, že o tento plat museli jezuiti v prvých rokoch svojho účinkovania tvrdo bojovať. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 11.

¹⁶ LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. III. (1641 – 1665)*. Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 244. Na základe mandátu cisára Ferdinanda III. z 29. októbra 1649 financovala cisársko-kráľovská komora štyroch pátrov v Banskej Bystrici a dvoch pátrov v Banskej Štiavnici, a to na katolícku administráciu Banskej Bystrice, Banskej Štiavnice a Kremnice, tam sa ale ešte v tom istom roku usadili františkáni. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 53. Na základe mandátu cisára Leopolda I. z 15. januára 1661 financovala cisársko-kráľovská komora 175 zlatými ročne banskobystrickým jezuitom aj „*Unius Germanicus Ludi-Magister*“ (jedného nemeckého učiteľa). MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 46. Postupné rozširovanie počtu členov banskobystrickej rezidencie je zrejmé napr. z roku 1662, kedy v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici pôsobilo spolu 10 členov Spoločnosti Ježišovej, a to superior Leopold Roth (1620 – 1689), ďalej nemecký kazateľ a misionár pre Španiu Dolinu Sebastián Kneisl (1629 – 1682), slovenský kazateľ a misionár Štefan Vizszochni [Vysočáni] (1611 – 1662), pedagógovia „*poeta, syntaxista, visitator examinum*“ Peter Godi (1637 – 1710) a „*grammatista, principista, visitator orationis*“ Ignác Lode (1637 – 1664), a nakoniec *coadiutores* Ján Paner a Michal Pinter. V Banskej Štiavnici pôsobili traja pátri Juraj Weber (1628 – 1679), Fridrich Percovich [Perkovitsch] (1627 – 1679) a Juraj Gullik (1627 – 1686). LUKÁCS, L.: *Catalogi III.*, s. 717 – 718. Pozri tiež LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogus generalis, seu, Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551 – 1773) I. – III.* Roma : Institutum Historicum S. I., 1987 – 1988. LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. II. (1601 – 1640)*. Roma : Institutum Histori-

lasti.¹⁷ Zakrátko po príchode jezuitov do Banskej Bystrice tam bola zriadená katolícka škola po triedu syntaxe,¹⁸ pričom do nej hneď nastúpilo 30 žiakov,¹⁹ a v roku 1664 fungovali už všetky triedy gymnázia. Banskobystrická rezidencia bola povýšená na kolégium 30. októbra 1701²⁰ a od roku 1712 sem prichádzali členovia Spoločnosti Ježišovej na ročné „preverovanie“ pred záverečnými sľubmi (tzv. tretia probácia).²¹ Už 19. novembra 1649 vyslali jezuiti z Banskej Bystrice misiu dvoch pátrov Mateja Fabera a Jána Manna (1610 – 1663) aj do ďalšieho významného banského mesta, Banskej Štiavnice. V roku 1688 bola z banskoštiavnickej misie vytvorená samostatná rezidencia, a podobne ako v Banskej Bystrici tu bolo zriadené tzv. nižšie gymnázium.²² Z týchto dvoch, v polovici 17. storočia kreovaných lokálnych jezuitských centier sa ďalej od Banskej Bystrice už v roku 1652 odčlenila administrácia malej dvojčlennej misie v Španej Doline, ktorá spravovala aj oblasť Starých Hôr a Motyčiek, kde jezuiti vybudovali v roku 1754 osobitný misijný dom.²³ Ako fundáciu určenú na

¹⁷ JURKOVICH, E.: *A beszterczebányai*, s. 13. JANKOVIČ, Vendelín: *Dejiny jezuitov v Banskej Štiavnici. Príspevok k náboženským dejinám mesta od XVI. storočia do konca XVIII. storočia*. Bratislava: Filozofická fakulta Slovenskej univerzity, 1941, s. 43 – 47.

¹⁸ „Anno 1651 et 1652. Inchoatae publicae Scholae usque ad Syntaxim inclusivè.“ (Rok 1651 a 1652. Začala verejná škola až po triedu syntaxistov, vrátane.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 93.

¹⁹ JURKOVICH, E.: *A beszterczebányai*, s. 38. V 17. storočí varioval počet študentov do stovky, pričom v 18. storočí sa pohyboval už medzi 150 až 200; napr. v roku 1700 to bolo 86 žiakov, v roku 1706 171 žiakov, v roku 1729 192 žiakov, v roku 1740 213 žiakov, v roku 1750 182 žiakov, v roku 1760 163 žiakov a v roku 1773 105 žiakov. Citované Jurkovichom podľa *Numerus studiosorum ex matricula extractus, qui Gymnasium Neosolium frequentarunt. Et quia antiquior inscriptionis liber bellorum tempore perivit, ab anno 1700 est sequens*.

²⁰ „Anno 1701. Collegium Neosoliense renunciatur 30 octobris, primo ejus Rectore R^{do} P. Joanne Häffel Austriaco Viennensi, qui pluribus annis Residentiae huic cum annexis praefuit et praecipuus author ac architectus hujus Collegii extitit.“ (Rok 1701. Banskobystrické kolégium bolo vyhlásené 30. októbra, jeho prvým rektorom bol ctihodný páter Ján Häffel, Viedeňčan z Rakúska, ktorý stál po mnohé roky na čele tejto rezidence s pripojenými stanicami a bol aj hlavným autorom a architektom tohto kolégia.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

²¹ Paul Shore z neznámeho dôvodu uvádza až rok 1724. SHORE, P.: *Narratives*, s. 174.

²² JANKOVIČ, V.: *Dejiny*, s. 93 – 95.

²³ 23. novembra 1755 bola ustanovená ročná donácia 350 zlatých vyplácaných cisársko-kráľovskou komorou pre dvoch misionárov usadených v Motyčkách, resp. aj

zabezpečenie tretej probácie dostala banskobystrická rezidencia dekrétom rímskeho cisára a uhorského kráľa Leopolda I. (1640 – 1705) z 28. decembra 1688 do svojho vlastníctva Prepoštvstvo Nanebovzatia Panny Márie v Šahách,²⁴ v tureckom područí do roku 1685, kde bol rovnako zriadený misijný dom s viacerými členmi rehole, obvykle tam pôsobili dvaja až traja pátri a jeden jezuita ekonóm.²⁵ V čase rozpustenia Spoločnosti Ježišovej v roku 1773, t. j. 125 rokov od inštalácie v stredoslovenskej banskej oblasti, malo banskobystrické kolégium podľa detailného súpisu 38 členov vrátane šahanskej prepozitúry,²⁶ z toho 28 pátrov, z ktorých desiat boli vedení v tretej probácii, a v Motyčkách pôsobili ďalší traja a v Španej Doline dvaja pátri. Vzhľadom k národnostnému určeniu eviduje súpis 11 Slovákov, 8 Nemcov, 5 Maďarov a v štyroch prípadoch národnosť nebola uvedená.²⁷ Identickým štiepením sa od banskoštiavnickej rezidencie v roku 1746 odčlenila rezidencia vo Vindšachte, historickej časti blízkych Štiavnických Baní. V roku 1773 bolo v Banskej Štiavnici vedených 16 členov Spoločnosti Ježišovej, z toho 13 pátrov, pričom vo Vindšachte pôsobili ďalší traja pátri.²⁸ Z jezuitskej misie dvoch členov, ktorí prišli do Banskej Bystrice v roku 1648, stúpol ich stav v priebehu jeden a štvrtstoročia na 62 členov Spoločnosti Ježišovej aktívnych na strednom Slovensku v roku 1773.²⁹

V stredoslovenských banských mestách mali jezuiti už od začiatku svojho účinkovania v správe mestské farnosti Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice a postupné geografické rozširovanie ich pôsobenia

pre tamojšiu školu, rovnako ako donácia 150 zlatých pre konfraternitu v Starých Horách. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 9.

²⁴ Archivum Romanum Societatis Iesu Roma (ďalej ARSI), *Austr.* 225 (*Fundationes*), fol. 38r – 40r, 48r.

²⁵ KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 220.

²⁶ Napríklad v roku 1725 pôsobili v Banskej Bystrici 8 pátri a ďalší 14 v tretej probácii, 3 magistri a 6 laickí bratia. Egyetemi Könyvtár Budapest (ďalej EK Budapest), sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Iesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 195.

²⁷ Pozri BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 47 – 62.

²⁸ KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 287.

²⁹ Komplexnú situáciu v rámci celej rakúskej provincie pozri SZILAS, Ladislaus, S. J.: Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu*. tom. 47, 1978, s. 97 – 158. Túto zásadnú prácu Paul Shore necituje.

je zrejme z pátrami vedených katolíckych matrík krstených, sobášených a zomrelých už od polovice 17. storočia či z kanonických vizitácií Ostrihomskej arcidiecézy, pod ktorú patrili správne jednotky Zvolenskej, Hontianskej a Tekovskej stolice, geograficky sa prekrývajúce s jezuitským účinkovaním v bankských mestách terajšieho stredného Slovenska. Lokálne centrá Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici zabezpečovali jednak rozsiahlu pastoračnú činnosť v dedinách patriacich pod obe mestské farnosti či vo farnostiach v bezprostrednom okolí, a to z Banskej Bystrice v dedinách Kostiviarska, Kynceľová, Majer, Nemce, Rudlová, Sásová s časťou Andrášová, Tajov, Kordíky, Králiky, Podlavice, Riečka, Ulmanka, Harmanec, Svätý Jakub a z Banskej Štiavnice v dedinách Vindšachta (dnes Štiavnické Bane), Schuttersberg (dnes Banky), Štefultov, Teplá, Žakýl a Kolpach (dnes Banský Studenec),³⁰ jednak na sever od Banskej Bystrice v drevorubačských, uhliarskych a baníckych osadách na južnej strane Veľkej Fatry prostredníctvom misií v Španej Doline, Motyčkách a Starých Horách, t. j. dediny a osady Dolný a Horný Jelenec, Prašnica, Valentová, Rybie, Štubne, Jergaly, Môce, Sliachany, Hanesy, Donovaly, Mišúty, Mistríky, Bully, Bukovec, Piesky, Polkanová.³¹ *Feudum* Prepoštvta Nanebovzatia Panny Márie v Šahách tvorilo viacero dedín, viac či menej vzdialených, a to Domadice, Hokovce, Fedemus (dnes Ipeľské Uľany), Jabloňovce, Pečenice, Hontianske Trsfany, Dolné Plachtince a Tešmák, v ktorých jezuiti rovnako spravovali tamojšie farnosti.³² Tieto dediny situované oproti bankským mestám na úrodnejšom juhu predstavovali pre banksobystrické kolégium predovšetkým skvelú potravinovú základňu a cennú vi-

³⁰ Banskoshiavníckí jezuiti príležitostne spravovali blízku farnosť ďalšieho bankského mesta Banskej Belej. KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 214.

³¹ Pozri vizuálny záznam operovania Spoločnosti Ježišovej v oblasti Španej Doliny a Starých Hôr z roku 1761. Prímási Levéltár Esztergom (ďalej PL Esztergom), *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, voviazané za s. 495.

³² Pozri napr. komplexnú správu o týchto dedinách z roku 1710; MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregistrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 13, *Inutilia Neosolien. Collegii Nro 295*; alebo ich súpis a ocenenie v roku 1773; MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Conscriptio Bonorum Praepositae B. M. V. de Ipoly Ságh juxta receptam, et praescriptam Normam Cameralem elaborata*. Zo zachovanej administratívnej korešpondencie je zrejme, že v dedinách Hontianske Trsfany, Domadice, Pečenice, Jabloňovce a Dolné Plachtince žilo najmä slovenské obyvateľstvo.

nársku oblasť; v roku 1776 sa dostali do správy novozriadenej Rožňavskej diecézy. Paul Shore sa však nielen v kapitole o Banskej Bystrici, ale aj celkovo vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* o týchto geografických reláciách vôbec nezmieňuje a často sa sústreďuje na najokrajovejšie, viedenskému centru Rakúskej provincie geograficky či mentálne najvzdialenejšie misijné stanice a individuálne osudy jezuitov na týchto „perifériách“ ako na väčšie lokálne centrá Spoločnosti Ježišovej,³³ v našom prípade reprezentované kolégiom v Banskej Bystrici. Panoramatickejší obraz účinkovania Spoločnosti Ježišovej v rámci širšieho kontextu konkrétneho územia historického Uhorska tak chýba. Ak tento fakt komentuje vo svojej recenzii aj český historik Jakub Zouhar a poznamenáva, že z kritického makropohľadu kniha vôbec neprináša dejiny uhorských jezuitov,³⁴ potom možno dodať, že ani v mikropohľade sa skutočne nejedná v Shoreho kapitole *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* o dejiny banskobystrických jezuitov.

Globálne a lokálne

Tak, ako chýba Paulovi Shoremu jezuitská makrogeografia či mikrogeografia v rámci ranonovovekého územia bývalého Uhorska, chýba mu aj plastickejší náčrt širšieho socio-politického priestoru: jeho výskum s istou štandardizovanou schémou pre každú lokalitu³⁵ zostáva vo väčšine prípadov ustrnutý na prvotnej pramennej mikrobáze.³⁶ Ako zvlášť upozornil jeden z recenzentov na chýbajúci kontext vzťahu cisárovnej Márie Terézie (1717 – 1780) voči Spoločnosti

³³ Porovnaj definovanie „periférie“ v metodologicky zásadnej práci SUMMERS, D.: *Real Spaces*, s. 194 – 197. Pozri tiež CASTELNUOVO, Enrico – GINZBURG, Carlo: *Centre and Periphery*. In: *History of Italian Art I*, preface by P. Burke, Cambridge : Polity Press, 1994 (prvýkrát publikované v Taliansku ako *Storia dell' Arte Italiana*, Giulio Einaudi Editore, 1979), s. 29 – 112.

³⁴ ZOUHAR, J.: Paul J. Shore, s. 768.

³⁵ Zvláštny záujem Paula Shoreho v prípade konkrétnej lokality je vždy v prameňoch sústredený na čarodějnicke a inkvizíčné procesy, kuriozity a marginálie, osudy Židov, prípadne Turkov, etc.

³⁶ Porovnaj sofistickovanú metodiku mikrohistórie GINZBURG, Carlo: *Microhistory: Two or Three Things That I Know about It*. In: *Critical Inquiry*, tom. 20, Autumn 1993, s. 10 – 35.

Ježišovej, resp. postoja Habsburgovcov k zrušeniu rehole v roku 1773,³⁷ je zároveň zrejmé, že Paul Shore nevenoval dostatočnú pozornosť nielen širšej štruktúre či sieťam jezuitskej geografie, ale ani kontextu politického ukotvenia konkrétnych lokalít a súvislostiam jednotlivých jezuitských centier a oficiálnej Habsburskej moci či cisárskej administratívnej správy.³⁸ Tieto totiž mohli fungovať v rámci Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej a zvlášť bývalého uhorského územia, a to je prípad Banskej Bystrice, na konkrétnych či dokonca jedinečných princípoch. V súčasnosti obvykle používané označenie regiónu stredoslovenských banských miest, vysokovýkonnej hospodárskej oblasti orientovanej na ťažbu zlata, striebra a medi, referuje v ranom novoveku k siedmim mestám historického Uhorska, a to sú už spomínané Banská Bystrica a Banská Štiavnica, a tiež Kremnica, Nová Baňa, Pukanec, Banská Belá a Ľubietová, okolitým banským osadám, cisársko-kráľovským banským komorám, baniam či hutám, viacerým hradom i hradným panstvám, ktoré 1. júla 1548 prešli z pôvodne venného majetku uhorskej kráľovnej Márie Habsburskej (1505 – 1558) do priamej správy jej brata, rímskeho cisára a uhorského kráľa Ferdinanda I. (1503 – 1564).³⁹ Od tohto zlomového dátumu patrili jurisdikčne pod Dolnorakúsku komoru a ranonovovekými prameňmi boli štandardne identifikované ako tzv. „*niederungarische Bergbaustädte*“, t. j. dolnouhorské banské mestá. V období raného novoveku ich vládnuca dynastia Habsburgovcov spravovala priamo na mieste prostredníctvom osoby komorského grófa, ktorého status sa v priebehu 16. storočia vyformoval na významnú inštitúciu, a to Hlavný komorsko-grófsky úrad s veľkými právomocami a širokou územnou pôsobnosťou so sídlom v Banskej Štiavnici. Snahou všetkých panovníkov bolo totiž čo najviac od Uhorskej komory vzdialiť a oddeliť správu stredoslovenských banských miest, a tak sa tam aj vďaka dôslednej personálnej politike už od druhej polovice 16. storočia vytvárala s viedenským cisárskym dvorom úzko prepojená silná sociálna skupina úradníkov, banských a min-

³⁷ PEASE, N.: Narratives, s. 604.

³⁸ Je príznačné, že Paul Shore len minimálne cituje aktuálnu rakúsku literatúru.

³⁹ Detailne pozri VOZÁR, Jozef: Habsburský panovnícky dvor a slovenské baníctvo v 16. – 18. storočí. In: *Historický časopis*. tom. 38, vol. 6, 1990, s. 819 – 843.

covných odborníkov. Títo nielenže zastávali rôzne funkcie v administratívnej jednotlivých banských komôr v Kremnici, Banskej Štiavnici a Banskej Bystrici, ale zároveň sa veľmi flexibilne prepájali so skupinou tamojších majiteľov banských podielov a pomerne rýchlo sa zaradili do komunity miestnych podnikateľských a meštianskych elít, v dnešnej terminológii lokálnych oligarchov.⁴⁰ Až do rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867 možno chápať banské mestá na strednom Slovensku istým spôsobom ako viedenskú premyselnú kolóniu, počas raného novoveku pohodlne dosiahnuteľnú len v priebehu pár dní.⁴¹ Z tohto dôvodu, a to nielen obrazne, ale aj doslovne, predstavovalo pre stredoslovenskú banskú oblasť počas celého účinkovania jezuitov nielen politické a administratívne, ale aj obchodné či kultúrne centrum hlavné mesto Habsburskej monarchie Viedne. Tento fakt je potom v značnom protiklade s európskej civilizácii vzdialenými „realms“ či „communities lying along the northern periphery of the Austrian province“, ako ich artikuluje vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* Paul Shore.⁴² Ten priamo v texte o Banskej Bystrici len veľmi prvoplánovo, a nie celkom korektne komentuje tamojšie náboženské prostredie, keď hovorí, že „*In the seventeenth century*

⁴⁰ V kontexte „*narratives of adversity*“ Paula Shore je potrebné pripomenúť, že stredoslovenské banské mestá nikdy otvorene s Habsburgovcami nebojovali, a to predovšetkým vďaka primárnemu záujmu oboch strán na hospodárskej výkonnosti a ekonomickej výnosnosti, ktorý zotieral ostré hrany a styčné plochy prípadných sporov. Zvlášť treba zdôrazniť, že stavovské povstania uhorských magnátov neboli v žiadnom prípade organizované či podporované týmito mestami, a tieto boli s povstalcami obvykle vo viac či menej otvorenom konflikte. Porovnaj VOŽÁR, J.: Habsburský.

⁴¹ Napríklad v roku 1596 cestovali banskoštiavnickí meštania z Banskej Štiavnice do Viedne päť dní (pozri BALÁŽOVÁ, Barbara: *Medzi Prahou a Norimbergom, Viedňou a Banskou Štiavnicou. Ulrich Reutter a jeho svet okolo 1600*. Bratislava : Societas historiae artium, 2013, s. 109. V roku 1764 cestoval rímsky kráľ a budúci cisár Jozef II. (1741 – 1790) spolu so svojím bratom princom Leopoldom (1747 – 1792) a princom Albertom Sasko-Tešínskym (1738 – 1822) z Viedne na Vindšachtu, a to aj s rôznorodými stretnutiami a pochtami, ktoré absolvovali cestou, tri dni, spätná cesta zo Starých Hôr cez Banskú Bystricu až do Viedne trvala len dva dni, ako uvádza sám princ Leopold, prešli spolu 36 uhorských míľ (t. j. 307 km) za čistý čas cesty sedemnášť hodín. Porovnaj VOŽÁR, Jozef, trans.: *Denník princa Leopolda z cesty do stredoslovenských banských miest roku 1764*. Martin : Osveta, 1990, s. 27 – 31, 100.

⁴² SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

*Lutherans predominated, and unlike in Košice, were still majority over a century after the arrival of the Society.*⁴³ Úplne tým ale ignoruje katolícke *milieu* banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory, a rovnako jej politickú, hospodársku, spoločenskú či kultúrnu dominanciu v oblasti a jej prirodzený úzky vzťah k Viedni: členovia Spoločnosti Ježišovej sa usídlili v Banskej Bystrici s podporou Ferdinanda III. práve v komorskom dome a boli Habsburskou správou kontinuálne podporovaní jednak v druhej polovici 17. storočia, jednak v období 18. storočia až do zrušenia rehole v roku 1773. Prví pátri Pavol Hellesfényi a Matej Faber tak neprichádzajú v roku 1648 do protestantmi obsadenej *terra incognita*, ale nadväzujú na tamojšie účinkovanie katolíckeho kňaza Matúša Schlegela [Schlög] v rokoch 1627 – 1647. Samozrejme, Matúš Schlegel bol katolíckym administrátorom hlavne pre zamestnancov cisársko-kráľovských komôr, resp. pre bankých odborníkov, ktorí mali katolícke vierovyznanie z domovskej krajiny, napr. Korutánska, Salzburska, Štajerska či Tirolska; katolícka obnova regiónu zaštitená Habsburskou administratívou však nastupuje v stredoslovenských bankých mestách už dvadsať rokov pred účinkovaním Spoločnosti Ježišovej. Ako si všimol už historik Vendelín Jankovič (1915 – 1997) pri analýze katolíckej matriky krstných, sobášených a zomrelých založenej Matúšom Schlegelom v roku 1627 v Banskej Štiavnici,⁴⁴ nebol tento katolícky administrátor stredoslovenských bankých miest osamotenou postavou tamojšej rekatolizácie: od 30. rokov 17. storočia sa mohol v Banskej Bystrici a v Banskej Štiavnici oprieť nielen o katolíckych farárov niekoľkých dedín v okolí, ale aj o vlastných kaplánov.⁴⁵ V Banskej Štiavnici sa

⁴³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 174.

⁴⁴ Archív Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, Osobný fond Vendelín Jankovič, škatuľa č. 17 (B. Štiavnica), strojopisné komentáre k výpisom z matriky krstných, sobášených a zomrelých v Banskej Štiavnici z rokov 1627 – 1649.

⁴⁵ V matrike označovaní ako „*Capellanus*“ alebo „*Sacellanus*“, prípadne ako „*coadiutore P. Math. Schlögeli*“, a to Michal Agricola, Mikuláš de Wampach, Ján Vogl, Werner Crammatte, Štefan Hipfl, Ján Wüx, Joachim Riess, Michal Ziegler, Adam Schmöcher, a tiež kanonik sv. Augustína Juraj Sartorius, pôvodom z Bavorska. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica (ďalej MV SR, ŠA BB), fond Zbierka cirkevných matrik (ďalej ZCM), Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika krstných, sobášených a zomrelých 1627 – 1648*, Banská Štiavnica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika krstných, sobášených a zomrelých 1627 – 1649*.

dokonca viacerí jezuitskí pátri pohybovali už od roku 1627.⁴⁶ Napriek týmto konštatovaniám však bolo v období prvej polovice 17. storočia na strednom Slovensku, kde jednoznačne dominovali protestanti umierneniejšieho luterského vyznania, len minimum katolíckych farností. V rámci priestoru Zvolenskej stolice možno medzi ne počítať len dedinu Sielnica⁴⁷ a v širšom geografickom rádiuse dediny blízkej turčianskej prepozitúry, v 17. storočí v rukách Spoločnosti Ježišovej, a svätokrížske panstvo patriace priamo pod Ostrihomské arcibiskupstvo, o čom svedčia katolícke kanonické vizitácie z prvej tretiny 17. storočia.⁴⁸ Prvé fyzické miesta pôsobenia jezuitov tak v Banskej Bystrici, ako aj v Banskej Štiavnici, boli naviazané na prominentné objekty cisársko-kráľovských komôr, v ktorých boli už v prvej polovici 17. storočia zriadené katolícke kaplnky využívané najmä ich zamestnancami. V Banskej Bystrici to bola kaplnka sv. Jána Krstiteľa „*in Superiore Caesarea Domo Neosolii*“, t. j. v komorskom dome na námestí tzv. *Oberhaus*, na ktorú existovala stredoveká základina jedného z predchádzajúcich majiteľov domu ťažiara Michala Königsbergera, a ktorá zakrátko po jeho smrti v súvislosti s nástupom reformácie zostala visieť vo vzduchoprázdne. Obnovila ju až cisársko-kráľovská komora v 20. rokoch 17. storočia. Podľa Königsbergerovho testamentu z roku 1503 mala byť z tejto základiny financovaná v kaplnke sv. Jána Krstiteľa každodenná omša a dokonca aj zvlášť platený farár.⁴⁹ V Banskej Štiavnici získali jezuitskí pátri do svojej správy kaplnku sv. Ignáca z Loyoly⁵⁰ v rozsiahlom objekte

⁴⁶ Podľa matriky tam v rokoch 1627 – 1628 pôsobil jezuitský páter Žigmund Fischer (1582 – 1639), v roku 1630 v jezuitských súpisoch rakúskej provincie neznámy páter Andrej Westwermegus a v rokoch 1635 – 1637 páter Andrej Lotz (1601 – 1646).

⁴⁷ Z vyššie spomenutej matriky vyplýva, že v Sielnici boli na katolíckom cintoríne pochovávaní aj zomrelí z Banskej Bystrice, v roku 1636 bol zriadený katolícky cintorín za kaplnkou v tamojšom komorskom dome („*in Neosolii in novo caemiterio penes sacellum sepulta*“).

⁴⁸ *Strigonium antiquum 3. Pázmány Péter egyházlátogási jegyzőkönyvei (1616 – 1637)*. ed. M. Beke, Budapest : Márton Áron kiadó, 1994, s. 35 – 71, 430 – 434.

⁴⁹ JURKOVICH, Emil: Königsberger Mihály. In: JURKOVICH, Emil: *Besztercebánya multjából. Tárca gyűjtemény*. Besztercebánya : A „Hungária“ könyvnyomda nyomása, 1906, s. 15.

⁵⁰ V jej patrocínium je zjavné pôsobenie jezuitov v Banskej Štiavnici už skôr. Porovnaj pozn. 46.

komorského domu, t. j. sídla Hlavného komorsko-grófskeho úradu na dnešnej Dolnej ulici.⁵¹

Za snahou opätovne obsadiť pôvodné stredoveké farnosti katolíckymi kňazmi, a tiež obnoviť staré farské benefícia, treba hľadať protireformačne aktívnejšie naladených Habsburgovcov po smrti konfesne síce vyhraneného, no nábožensky pomerne tolerantného Rudolfa II. (1552 – 1612), a to najmä Ferdinanda II. (1578 – 1637)⁵² s výraznou asistenciou ostrihomského arcibiskupa a zároveň jezuitu Petra Pázmánya [Pázmaň] (1570 – 1637). Paul Shore však vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* len veľmi slabo naznačuje vzťahy Viedne, a to jednak z pozície cisárskeho centra, jednak z pozície centra Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a konkrétnych popisovaných regiónov, čím potom veľmi silne vzbudzuje v čitateľovi dojem, že jezuiti „in the eastern peripheries“ konali príliš individuálne, odvážne či až konfliktne.⁵³ V mnohých prípadoch ale konkrétni jednotlivci svojimi činmi len preniesli do lokálneho prostredia oficiálnu náboženskú politiku Habsburgovcov, v turbulentnom období druhej polovice 17. storočia zvlášť intenzifikovanú rímskym cisárom a uhorským kráľom Leopoldom I., pričom práve v tomto období sa na území historického Uhorska dostávali členovia Spoločnosti Ježišovej často do sporov s aktérmi stavovských povstaní uhorských magnátov. Tieto konflikty tak nezriedka odrážali aktuálne krajinské rozloženie politických a vojenských síl.⁵⁴ Vizualnou ilustráciou takejto napätej situácie, v ktorej dočasne dominujúca katolícka strana usilovala o svoju verejnú reprezentáciu a demonštráciu sily po potlačení tzv. Wesselényiho [Vešelényi] sprisahania v rokoch 1669 – 1670, a na

⁵¹ JANKOVIČ, V.: *Dejiny*, s. 55.

⁵² Pozri BROCKMANN, Thomas: *Dynastie, Kaiseramt und Konfession. Politik und Ordnungsvorstellungen Ferdinands II. im Dreißigjährigen Krieg*. Paderborn; München; Wien; Zürich : Ferdinand Schöningh, 2011.

⁵³ Porovnaj príklady zmieňované Paulom Shorem z Banskej Bystrice. SHORE, P.: *Narratives*, s. 175 – 177.

⁵⁴ Základný rámec uhorských dejín v ranom novoveku pozri MRVA, Ivan – DANIEL, David P. – LENGYELOVÁ, Tünde: *Obdobie novoveku*. In: *Krátke dejiny Slovenska*. ed. E. Mannová, Bratislava : Academic Electronic Press; Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2003, s. 111 – 178 alebo INGRAO, Charles W.: *The Habsburg Monarchy 1618 – 1815*. Cambridge : Cambridge University Press, 1994, s. 53 – 219.

ktorú následne s nie veľkým časovým odstupom reagoval víťazný tábor evanjelikov počas ďalšieho stavovského povstania Imricha Thökölyho [Tököli] (1657 – 1705) v rokoch 1678 – 1686 bola výstavba stĺpa Panny Márie Immaculaty na banskobystrickom námestí v roku 1679⁵⁵ a jeho zrútenie a odstránenie v roku 1682.⁵⁶ Ideovým vzorom či primárnou inšpiráciou pre umiestnenie jasne katolíckeho sochárskeho diela na hlavnom mestskom verejnom priestranstve iniciovaného tamojšou jezuitskou komunitou bolo situovanie rovnakých mariánskych stĺpov napríklad pred mníchovskou radnicou (1636 – 1638), vo Viedni na „*Platz am Hof*“ (1647) alebo aj v Bratislave (1672).⁵⁷ S ohľadom na svoj dramatický osud sa tak stĺp Panny Márie Immaculaty v Banskej Bystrici stal akýmsi ostentatívnym politickým či konfesným bojiskom, miestom vzájomnej konfrontácie dvoch dominantných vierovyznaní v meste a verejného teatrálného „pokonania sa“, na čo bola ranonovoveká spoločnosť prirodzene zvyknutá a nastavená,⁵⁸ pričom našej súčasnej mentalite môže byť táto skúsenosť neprenosná.⁵⁹ Je príznačné, že strhnutie, odstránenie a verejná

⁵⁵ „*Statua B. V. cum gradibus, Cancellis lapideis, et reclinatorio ligneo perfecta fuerunt. Opus pulchrum.*“ (Socha Blahoslavenej Panny so stupňami, kamenou mriežkou a drevenou opierkou boli dokončené. Pekné dielo.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695* (ďalej *Diarium 1677 – 1695*), záznam zo 14. augusta 1679.

⁵⁶ „*28 Septembris dejecta est Statua B. M. V. in foro per cives urgentibus ipsis oculte apud Tökölum, a quo jam impetraverunt Statuae permansionem Domini Catholici.*“ (28. septembra zhodili mešťania na námestí sochu Blahoslavenej Panny Márie, ale tajne vyjednávali u Thökölyho, u ktorého páni katolíci dosiahli, aby socha bola ponechaná.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam zo 17. septembra 1682.

⁵⁷ Pre koncept vizuálnej reprezentácie pozri CORETH, Anna: *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich*. Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1959 a k tomu aktuálnu metodologickú polemiku TELESKO, Werner: *The Pietas Austriaca. A political myth? On the Instrumentalisation of Piety towards the Cross at the Viennese Court in the Seventeenth Century*. In: *The Habsburgs and their Courts in Europe, 1400 – 1700. Between Cosmopolitanism and Regionalism*. eds. H. Karner – I. Ciulisová – B. J. García García (PALATIUM e-Publication 1, 2014)

<http://www.courtresidences.eu/index.php/publications/e-Publications/#Volume%201>

⁵⁸ HEIDRICH, Hermann: *Grenzübergänge. Das Haus und die Volkskultur in der frühen Neuzeit*. In: *Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*. ed. R. van Dülmen, München 1983, s. 24.

⁵⁹ Úvahu na tému neprenosnosti historických skúseností pozri BURKE, Peter: *The European Renaissance. Centres and Peripheries*. Oxford : Wiley-Blackwell, 1998, s. 2 – 3.

potupa mariánskeho sakrálneho miesta v roku 1682 bola ako nikdy nezabudnutá ujma banskobystrickej katolíckej strane či priamo tamojším jezuitom v priebehu 18. storočia znovu a znovu pripomínaná, a to nielen prameňmi, ale aj znovuvztyčením stĺpa v roku 1719⁶⁰ či jeho rozsiahlou revitalizáciou a zväčšením v rokoch 1733 – 1736.⁶¹ V roku 1773, v čase rozpustenia Spoločnosti Ježišovej, boli priame fundácie na stĺp Panny Márie Immaculaty vo výške 3988 zlatých 85 denárov.⁶²

Archívy a pramene

Väčšina recenzií Shoreho knihy zdôrazňuje impresívny archívny výskum autora a množstvo spracovaných prameňov, ktoré uviedol na konci knihy pred bibliografiou.⁶³ Ak však zohľadníme rozsiahlosť územia a jednotlivých diskutovaných tém, je archívnych prameňov zúfalo málo, resp. sú prostrediu bývalého horného Uhorska často veľmi vzdialené. Je prirodzené, že „západný“ bádateľ nemal ľahkú úlohu, a to aj odhliadnuc od prvotnej jazykovej bariéry: archiválie k dejinám Spoločnosti Ježišovej na území dnešného Slovenska veľmi

⁶⁰ Na opätovné postavenie stĺpa potvrdil cisár Leopold I. 1500 zlatých z pozostalosti správcu banskobystrického mediarskeho podniku Andreja Kemnitzera (†1693) už v roku 1694 (MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregistrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 50), avšak stĺp bol obnovený až v roku 1719. „*erecta in foro est Statua B. M. V.*“ (Na námestí bola vztýčená socha Panny Márie.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 11, záznam zo 4. júna 1719.

⁶¹ „...eine Säule zu errichten, so der ienigen gleiche, welche von denen Rebellen und Neüsohler Lutherischen Bür: eingerissen worden, als welche 52 geometrische schuech hat, mit einer kupfern und vergoldten Bildnuss der unbefleckten Empfangnus, 4 pyramiden, 4 lampen, hin und wider eingemängten gold, steinern gätter gezieret war, und also zu ersegen Inne beschimpfung, welche der Mutter Gottes durch die gewaltige einweissung ihrer Statuen, als bey welcher angespante Säüle zerrissen, widerstehen ist.“ (...vytvoril stĺp, a to taký istý, ako bol strhnutý rebelmi a banskobystrickými luteránskymi mešťanmi, ktorý meria 52 geometrických stôp, a je ozdobený medeným a pozláteným zobrazením Nepoškvrneného počatia, štyrmi pyramidami, štyrmi lampami, tu a tam pozlátenými, i kamenným zábradlím, a tak odčiniť potupu Matky Božej, čo sa podarilo terajším slávnostným uvedením jej sochy, a tak stĺp, ktorý bol rozorvaný, je znovupostavený.) MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregistrata, Coll. Neosol., Fasc. 5, Nro 54. Compare ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

⁶² MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*.

⁶³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 313 – 315.

trpia fragmentárnosťou a komplikovanou aktuálnou lokáciou, nie sú totiž sústredené na jednom mieste, a dokonca i reštitúcie prameňových materiálov po roku 1989 ešte výskum skomplikovali.⁶⁴ Samozrejme, je veľmi náročné kompetentne posudzovať archívny výskum v kontexte všetkých kapitol knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)*, záludnosť stratégie jej autora však možno rozkryť práve na konkrétnom príklade Banskej Bystrice. Paul Shore sa na jednej strane snaží vyvolať v čitateľovi dojem, že jeho práca je postavená striktno na základe prameňov, no na druhej strane sú dôležité, a v podstate veľmi dobre známe archívne zdroje v knihe v kontexte tvrdení a úvah o Banskej Bystrici vynechané. Autor hneď na úvod kapitoly VIII. *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* tvrdí, že „*the details of life in the smaller Jesuit communities scattered along the furthest northeastern extremity of the Habsburg lands*“ sú vynechané z *Litterae Annuae*⁶⁵: toto Shoreho tvrdenie ale nie je celkom pravdivé, a aj keď sa výročné správy Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej objavujú v jeho kapitole ako pramene len minimálne, nám nezriedka poskytnú zásadné informácie k problematike výtvarného umenia a architektúry v kontexte lokálneho centra Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici.⁶⁶ Paul Shore využíva vo svojej publikácii najmä diáriá, kontinuálne, skoro dennodenné záznamy o živote konkrétnej jezuitskej komunity a je pravdou, že tieto lokálne autentické správy sa nedajú nahradiť striktným výberom v *Litterae Annuae*.⁶⁷ Z denníkov ale dost

⁶⁴ Rámcový súpis jezuitských prameňov pre dnešné územie Slovenska pozri KRAPKA, E. – MIKULA, V.: *Dejiny*, s. 446 – 451. Pozri tiež SZILAS, László: Quellen der ungarischen Kirchengeschichte aus ehemaligen Jesuitenarchiven. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. tom. 4, 1972, s. 172 – 189.

⁶⁵ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

⁶⁶ Porovnaj ich citácie v ďalšom texte.

⁶⁷ Österreichische Nationalbibliothek Wien (ďalej ÖNB Wien), Sammlung von Handschriften und alten Drucken (ďalej HAD), *Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu* (ďalej *Litterae annuae*), 1615 – 1771. ARSI, Austr. 132 – 223 (*Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu*, ďalej *Litterae annuae*), 1575 – 1768. Pozri HEISS, Gernot: Die „Litterae annuae“ und die „Historiae“ der Jesuiten. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16. – 18. Jahrhundert)*. eds. J. Pauser – M. Scheutz – T. Winkelbauer, Wien : Oldenbourg, 2004, s. 663 – 673. Porovnaj tiež správy rektorov kolégia v Banskej Bystrici rímskemu generalátu evidované v ARSI, Austr. 1 – 18 (*Epistolae Generalium*), 18a *Index*, 1573 – 1773.

zvlášť vytrháva pomerne kuriózne situácie, niekedy až bizarné a nijako ďalej nekontextualizované,⁶⁸ ako napríklad zmienku o dvoch medvediatách, využitú dokonca ako názov podkapitoly „*Miners and Bear Cubs*“.⁶⁹ Z kritického uhla pohľadu je nutné vyhodnotiť Shoreho metódu spracovania archíválií ako veľmi výberovú a účelovú, skôr zapadajúcu do jeho koncepcie konštruovaných naratívov nepriateľstva, ako podnecujúcu širšiu diskusiu. Denníky jezuitov v Banskej Bystrici sú zachované s malými časovými ruptúrami od roku 1677 do roku 1773 (1779) v ôsmich zväzkoch⁷⁰, pričom každý z nich obsahuje stovky a stovky strán priebežne dokumentujúcich život banskobystrickej jezuitskej komunity a príslušných okolitých misií.⁷¹ Samotní pátri vytvorili niekedy okolo roku 1750 zo starších prameňov rukopis *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* (Zoznam pamätných udalostí kolégia Spoločnosti Ježišovej a farnosti Banskej Bystrice od roku 1648), dnes v archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici,⁷² v ktorom pokračovali až do roku 1773. Osem denníkov a *Synopsis* vypovedá o rokoch „tučných“, ale aj o rokoch „chudých“ (Gn 41, 1 – 36), o úspechoch, ale aj strastiach a veľmi relativizuje naratív podávaný Paulom Shoreom. Záznamov je totiž tak obrovské množstvo, že z týchto tisícok informácií možno zakaždým vybrať práve tie, ktoré maximálne podporujú interpretačnú stratégiu konkrétneho bádateľa. Paul Shore cituje v poznámkovom aparáte kapitoly o Banskej Bystrici len *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695* a *Diarium Residentiae Soc. Jesu Neosolii ab anno 1760 exeunte* (za roky 1760 – 1768); obe sú aktuálne uchovávané v archíve Rímskokatolíckeho farského úradu v Banskej Bystrici, no zároveň sa tam nachádzajú aj ďalšie tri, autorom necitované zväzky denníkov z rokov 1695 – 1703,

⁶⁸ Tento fakt nekoherentných a z kontextu vytrhnutých marginálnych situácií komentuje vo svojej recenzii PEASE, N.: *Narratives*, s. 604.

⁶⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 183.

⁷⁰ Je príznačné, že denníky boli vedené po rozpustení Spoločnosti Ježišovej aj napriek striktnému zákazu. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 2.

⁷¹ Zvlášť vedená *Historia domus* bola podľa prameňov v momente rozpustenia rehole v roku 1773 ostentatívne spálená vtedajším rektorom kolégia. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 91.

⁷² ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis* (chýbajú roky 1662 – 1675). Tento rukopis Paul Shore prekvapivo necituje vôbec.

1703 – 1718 a 1768 – 1779 i viaceré iné kľúčové rukopisy.⁷³ Neznámymi zostali Paulovi Shoremu aj ďalšie dve diáriá uchovávané v Univerzitnej knižnici v Budapešti (Egyetemi Könyvtár Budapest), a to za roky 1719 – 1729 a 1750 – 1767,⁷⁴ pričom ale viacero iných materiálov k uhorským jezuitským lokalitám vo fondoch knižnice v texte knihy využil; na tieto ako na skvelé pramene zvlášť upozorňuje jeden z recenzentov Shoreho knihy Harm Klueťing.⁷⁵ Je zrejmé, že pre Paula Shorea bol v enumerácii denníkov z Banskej Bystrice neznámym aj posledný z rokov 1730 – 1743, pôvodne v Literárnom archíve Slovenskej národnej knižnice v Martine a reštituovaný Rímskokatolíckym biskupským úradom v Banskej Bystrici; z tohto bol vyhotovený mikrofil pre Maďarský národný archív (Magyar Nemzeti Levéltár)⁷⁶ a maďarskými bádateľmi bol v literatúre o jezuitskej školskej dráme aj viackrát citovaný.⁷⁷ Pri zacielení pozornosti na budapeštianske fondy, ktoré boli Paulovi Shoremu snáď najlepšie prístupné vďaka jeho viacnásobným výskumným pobytom v Budapešti je prekvapujúce, že v knihe necituje rozsiahly jezuitský fond z územia bývalého Uhorska v Maďarskom národnom archíve v sekcii Uhorskej kráľovskej komory s označením E 152⁷⁸, a tiež neuvádza ani raz tamojšiu skvelú vizuálnu dokumentáciu k jednotlivým jezuitským lokalitám v sekciách máp a plánov s označením S (Térképtár) a T (Tervtár).⁷⁹ Tieto plány, a to vrátane kolégia v Banskej Bystrici, boli zvyčajne vypracované tesne po zrušení rehole v 70. a 80. rokoch 18. storočia a vypovedajú o finálnej podobe objektov, ktoré jezuiti v

⁷³ Pozri ich citácie v ďalšom texte.

⁷⁴ EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), Tom. II (1750 – 1767).

⁷⁵ KLUETING, H.: Paul Shore, s. 498.

⁷⁶ MNL Budapest, MOL, X (Másolatok gyűjteménye), X 1862 Jezsuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*.

⁷⁷ STAUD, Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai 1561 – 1773 II*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtárának kiadása, 1986, s. 319 – 342. KILIÁN, István: A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában. In: *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. ed. I. Csörsz Rumen, Budapest : ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005, s. 377 – 380.

⁷⁸ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol. (17 fasciklov s príslušnými indexmi), E 152_II_a. Irregistrata, Coll. Neosol. (9 fasciklov). Z veľkej časti sa ale tento materiál týka prepozitúry Nanebovzatia Panny Márie v Šáhách.

⁷⁹ Vyhľadávanie pozri na <https://maps.hungaricana.hu/hu/>

roku 1773 násilne opustili, a ktoré mala Uhorská kráľovská komora zámer ďalej využívať. V tomto kontexte je kľúčovým komparatívnym prameňom pre poznanie okolností výstavby kostola a kolégia v Banskej Bystrici v rokoch 1693 – 1712, zmieňovanej a komentovanej na dvoch stranách knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* aj Paulom Shoreom,⁸⁰ v slovenskej historiografii umenia doteraz nereflektovaný ideový plán areálu z roku 1693, resp. jeho ďalšie korektúry a aprobácia v Ríme 14. novembra 1694, zachovaný v Archivum Romanum Societatis Iesu v Ríme.⁸¹ V lokálnom prostredí Banskej Bystrice je ďalšia časť dokumentácie k tamojšiemu jezuitskému kolégiu v archíve Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici. Z komplikovaného obdobia po roku 1948, keď boli v rámci Akcie K a Akcie R rušené mužské a ženské rehole na našom území sa po viacerých peripetiách nakoniec dostali mnohé dôležité pramene do súčasných fondov Literárneho archívu Slovenskej národnej knižnice v Martine: okrem podrobného katalógu kníh banskobystrického jezuitského kolégia z roku 1774⁸² tu možno nájsť tri rozsiahle zväzky *Acta Jesuitarum in Hungaria* za roky 1599 – 1710 a dva zväzky *Catalogi provinciae Austriae S. J.* za roky 1588 – 1717,⁸³ Paulom Shoreom ako pramene

⁸⁰ SHORE, P.: *Narratives*, s. 181 – 182.

⁸¹ VALLERY-RADOT, Jean: *Le recueil de plans d'édifices de la Compagnie de Jésus conservé à la Bibliothèque nationale de Paris. Suivi de l'inventaire du recueil de Quimper par Jean Vallery-Radot et de l'inventaire des plans des archives romaines de la Compagnie, par Edmond Lamalle S. I.* Rome : Institutum historicum S. I., 1960, s. 485 – 486, kat. č. 238. GARMS, Jörg: Überblick über die Schriftquellen zur österreichischen Ordensprovinz im Römischen Ordensarchiv der Jesuiten. In: *Die Jesuiten in Wien. Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert.* eds. H. Karner – W. Telesko, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, s. 15.

⁸² AUGUSTÍNOVÁ, Eva – ONDROUŠKOVÁ, Janka: Katalóg Knižnice banskobystrického kolégia a katalógy knižníc banskobystrického biskupstva. In: *Kniha '95 – '96. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry.* ed. M. Domová, Martin : Matica Slovenská, 1998, s. 144 – 147. MESZÁROSOVÁ, Klára: Katalóg jezuitskej knižnice v Banskej Bystrici z roku 1778. In: DOMOVÁ, M.: *Kniha*, s. 148 – 157. Fragment historickej knižnice banskobystrického kolégia je dnes majetkom Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici a spravuje ho vo svojich fondoch Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici.

⁸³ Slovenská národná knižnica Martin (ďalej SNK Martin), Literárny archív, Rukopisy historických knižníc na Slovensku (ďalej LA, RHKS), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647* (sign. RHKS 1425a), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1648*

potenciálne dôležité pre jeho prácu absolútne negované.⁸⁴ Ďalšie, no veľmi fragmentárne zachované zdrojové materiály pre pôsobenie jezuitov na území bývalého Uhorska sú uložené v Rakúskom štátnom archíve vo Viedni (Österreichisches Staatsarchiv Wien). V kontexte dokumentovania histórie banskobystrického kolégia sa tu nachádzajú viaceré donačné listiny členov Spoločnosti Ježišovej pôsobiacich na strednom Slovensku, a to najmä v 18. storočí.⁸⁵ Okrem vlastnej písomnej agendy vedenej a archivovanej členmi Spoločnosti Ježišovej samými o sebe, ďalší možný zdroj poznatkov, a to aj odosobnenejšieho štatistického charakteru pre pôsobenie rehole, ako napr. o jednotlivých spravovaných farnostiach, ich veľkosti a charaktere, o podobe sakrálnych objektov, počte farníkov, či o podobe náboženského života konkrétnej komunity, predstavujú kanonické vizitácie Ostrihomskej arcidiecézy uchovávané v Arcibiskupskom archíve v Ostrihome (Prímási Levéltár Esztergom). Zdrojové, a na ďalšiu komparáciu vhodné údaje o interakciách jezuitov s lokálnym obyvateľstvom, čo možno interpretovať aj ako podstatu publikácie Paula Shoreho, možno získať z matrík krstených, sobášených a zomrelých oboch mestských farností Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice vedených kontinuálne od roku 1627, rovnako ako z matrík Španej Doliny vedených od roku 1673 a Starých Hôr, resp. Motyčiek, od roku 1720.⁸⁶ Len k dejinám účinkovania Spoločnosti Ježišovej priamo v Banskej Bystrici sú tak pramene archivované viac ako na desiatke miest, čo už len z primárnych logistických dôvodov nemohol Paul Shore v krátkom čase prípravy knihy obsiahnuť. V rámci sumarizá-

usque 1683 (sign. RHKS 1425b), *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710* (sign. RHKS 1425c), *Catalogi provinciae Austriae S. J. 1556 – 1720* (sign. RHKS 1262a). Pozri ŠARLUŠKA, Vojtech: *Inventár rukopisov Literárneho archívu Matice slovenskej. Rukopisy historických knižnic na Slovensku II*. Martin: Matica slovenská, 1995, s. 17 – 18, 53 – 54.

⁸⁴ Trojzväzkový rukopis *Acta Jesuitarum in Hungaria* dokumentuje primárne jezuitské prostredie Trnavy a len okrajovo je venovaný aj ďalším lokalitám, rezidencia v Banskej Bystrici je komentovaná v treťom zväzku, a to v rokoch 1690, 1691, 1692, 1693 a 1695. SNK Martin, LA, sign. RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710 III*. s. 76 – 78, 99 – 100, 115 – 117, 131 – 134, 166 – 170.

⁸⁵ Österreichisches Staatsarchiv Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ďalej OeSTA/HHStA), Länderabteilungen (1123 – 1850) (ďalej LA), Klosterakten (1327 – 1842), Jesuiten Wien: Professhaus, fasc. 149 – 152.

⁸⁶ MV SR, ŠA BB, ZCM. Tieto matriky sú prístupné online na www.familysearch.org.

cie a kritickej analýzy nateraz známych a pre bádanie dostupných prameňov nemožno na záver nezmieniť Shoreho umelé kreovanie akejsi tajomnej aury či záhadnosti okolo historickej edície v súčasnosti nedostupného a nelokalizovateľného rukopisu s názvom „*Denník Jesuitov na starých Horách*“.⁸⁷ Jeho vydanie v prvom ročníku *Slovenského letopisu* z roku 1876 bolo pripravené Františkom Víťazoslavom Sasinkom (1830 – 1914), našim domácim historikom s kontinuálnym životným zameriavaním sa na slovacikálne historické pramene, čoho dôkazom je okrem vydaných šiestich ročníkov *Slovenského letopisu* i Sasinkova ďalšia editorská a vydavateľská činnosť.⁸⁸ Ako pripomenul Richard Marsina, v *Slovenskom letopise* sa ocitli zvlášť texty, ktoré boli reflektovaním verejnosti na výzvu Matice slovenskej, aby „*milovníci slovenského národa*“ hľadali, zbierali a na vydanie poskytli staré slovenské listiny, písomnosti a dejepisné pôvodiny, a tak sú s ohľadom na rôznorodé zdroje mnohé uverejnené pramene dnes nezvestné. Rovnako sa mohol František Víťazoslav Sasinek stretnúť s denníkom počas svojho profesijného pôsobenia v rámci Banskobystrického biskupstva na pozícii diecezného archívára, pretože diárium časovo pokrýva obdobia 1677 – 1762 je s najväčšou pravdepodobnosťou kronikou Spoločnosťou Ježišovou administrovanej farnosti Starých Hôr. Napriek názvu totiž určite nie je nevdádnym či pozoruhodným v slovenčine zaznamenávaným denníkom tamojšej jezuitskej misie, čím mal jej autor podľa Paula Shoreho bezprecedentne porušiť interné nariadenie viesť všetky písomné materiály rehole v latinčine,⁸⁹ a to nielen preto, že podstatná časť správ sa týka bežného, a najmä civilného života farníkov, ale aj z toho dôvodu, že záznamy o kontinuálnej, nezriedka každodennej činnosti v Starých Horách pôsobiacich pátrov sú štandardne zahrnuté do ôsmich diárií jezuitského lokálneho centra v Banskej Bystrici.

⁸⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 178 – 181. Pozri *Denník Jesuitov na starých Horách*. 1677 – 1762. In: *Slovenský letopis*. tom. 1, vol. 3, 1876, s. 251 – 256. Z denníka Jezuitov na Starých Horách, r. 1677 – 1762. In: *Slovenský letopis*. tom. 1, vol. 4, 1876, s. 322.

⁸⁸ MARSINA, Richard: Franko V. Sasinek ako editor. In: *Franko Víťazoslav Sasinek. Najvýznamnejší slovenský historik 19. storočia*. eds. R. Marsina – P. Mulík, Martin : Matica slovenska, 2007, s. 36 – 43.

⁸⁹ V prostredí stredného Slovenska pokrytým jezuitskou pastoráciou sa v ranom novoveku slovenčina štandardne používala, a to nielen v hovorenom prejave, ale aj v písomnom styku. Samozrejme, to neplatí pre oficiálne dokumenty Spoločnosti Ježišovej.

Konfesie a konverzie

Jednak jezuitské diáriá, jednak už spomenuté kanonické vizitácie zo 17. a 18. storočia vypovedajú aj o tom, aký bol v oblasti stredného Slovenska počet obyvateľov či farníkov, ktorých zasiahlo či dokonca, ktorí profitovali z účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, resp. v Banskej Štiavnici. Tak si možno okrem predstavy o tamojšej geografii vytvoríť aj obraz o charaktere lokálneho sociálneho priestoru a pomerne spoľahlivo v ňom dedukovať rozsah jezuitskej katolíckej obnovy. Pátri Spoločnosti Ježišovej v oboch mestách už od roku 1648 spravovali mestské farnosti a priamo usmerňovali duchovný život katolíckych farníkov v rámci tak kolektívnej, ako aj individuálnej devócie. Podľa súpisu obyvateľov v kanonickej vizitácii z roku 1761 obývalo Banskú Bystricu 4542 ľudí⁹⁰, tento počet zahŕňal tzv. vnútorné mesto, no celá pohronská oblasť v severnej časti Zvolenskej stolice mala vrátane ďalších menších miest a väčších dedín ako Lopej, Brezno, Valaská, Predajná, Dubová, Svätý Ondrej, Lubietová, Lupča, Selce, Radvaň, Poniky, Špania Dolina, Staré Hory a Motyčky 27 445 obyvateľov, z toho 17 546 katolíkov a 9899 evanjelikov luterského vyznania.⁹¹ Pri zacielení pozornosti len na bansko-bystrickú farnosť v roku 1769 bolo v samotnom meste evidovaných 2196 katolíkov a 2572 luteránov, čo, zdá sa, svedčí o miernej luteránskej prevahe, ale v dedinách v správe mestskej farnosti administrovanej jezuitmi bolo v Kostiviarskej 197 katolíkov a 69 luteránov, v Kynceľovej bol tento pomer 6 ku 86, v Majeri 37 ku 138, v Nemciach 28 ku 116, v Rudlovej 30 ku 118, v Sásovej 39 ku 229, v Tajove 283 ku 56, v Kordíkoch boli evidovaných len 115 katolíci, v Králikoch 19 katolíkov a 54 luteránov, v Podlavicích bol pomer 165 ku 289, v Riečke 435 ku 68, v Ulmanke to bolo len 362 katolíkov, v Harmanci 24 katolíkov a 3 luteráni a v Svätom Jakube 150 katolíkov a 31 luteránov, spolu 4094 katolíkov a 3829 luteránov, čo predstavuje vyrov-

⁹⁰ Paul Shore uvádza veľmi podobnú štatistiku obyvateľov vnútorného mesta Banskej Bystrice z roku 1767. SHORE, P.: *Narratives*, s. 174. V stredoslovenských banských mestách neplatí štandardná lineárna krivka nárastu ranonovovekého obyvateľstva, pretože jeho počet rástol a klesal v závislosti na konkrétnej výnosnosti ložísk, táto mala v závislosti na jednotlivých obdobiach rovnako sínusoidný charakter.

⁹¹ PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, nepaginovaný appendix.

naný pomer týchto dvoch konfesií priamo v banskobystrickej farnosti, v ktorej ešte v polovici 17. storočia skoro stopercentne dominovali evanjelici luterského vyznania. Ešte lepší obraz o katolíckej obnove Spoločnosťou Ježišovou podávajú súpisy veriacich v dedinách administrovaných z misií v Španej Doline, Motyčkách a Starých Horách: v Španej Doline bolo v roku 1761 kanonickou vizitáciou zaznamenaných 1470 obyvateľov, pričom všetci už boli katolíckeho vierovyznania⁹², a rovnaká situácia bola vo farnosti Motyčky (103 obyvateľov⁹³), a to vrátane Starých Hôr (407 obyvateľov⁹⁴) a menších drevorubačských, uhliarskych a baníckych osád naokolo, ktoré mali spolu 1965 obyvateľov⁹⁵, všetko Slovákov a katolíkov. Zvlášť táto posledná nezáživná konfesionálna štatistika z dolín na južnej strane Veľkej Fatry nad Banskou Bystricou svedčí o tamojšom absolútnom úspechu jezuitov; banskobystrickí jezuiti mali teda vo svojej pastoračii 7529 katolíkov, ktorým konkurovalo 3829 luteránov. Jezuitský súpis obyvateľstva vo farnosti Banskej Štiavnice a rovnako pátrami administrovaných blízkyh dedín (Vindšachta, Schuttersberg, Štefultov, Teplá, Žakýl a Kolpach) zahŕňa v 60. rokoch 18. storočia spolu 20 224 obyvateľov, z toho 3747 luteránov a až 16 477 katolíkov.⁹⁶ Dvojica katolíckych mestských farností v stredoslovenských banských mestách sa teda v priebehu jedného storočia vyprofilovala z

⁹² PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 474.

⁹³ PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 487.

⁹⁴ PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 500.

⁹⁵ PL Esztergom, *Visitatio Canonica*, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 504.

⁹⁶ „... etiam conscriptio tum Catholicorum tum Aatholicorum. Censa sunt insimul omnium 20224. Ex his Lutherani 3747. Catholici 16477. Speciatim vero Schemnitzii Catholici 7181. Lutherani 3047. Windschachtae Catholici 6325. Lutherani 50. Schüttersbergae Catholici 385. Lutherani 502. Stefoltoviae Catholici 1619. Luther. 152. Teplae Cathol. 274. in Zsakil Catholici 259. in Kolpach Cathol. 434.“ (...tiež sa spísali katolíci a nekatolíci. Spolu bolo všetkých sčítaných 20 224. Z toho 3747 luteránov, 16 477 katolíkov. Zvlášť v Štiavnici katolíkov 7181, luteránov 3047. Vo Vindšachte katolíkov 6325, luteránov 50, v Schuttersbergu katolíkov 385, luteránov 502, v Štefultove katolíkov 1619, luteránov 152, v Teplej katolíkov 274, v Žakýli katolíkov 258, v Kolpachu katolíkov 434.) EK Budapest, sign. Ab 104, *Historia Residentiae Schemnitziensis Societatis Jesu ab Anno 1649 usque 1772*, s. 371.

malých komunít zamestnancov cisársko-kráľovských komôr v Banskej Bystrici a Banskej Štiavnici na približne 24 000 katolíkov v 60. rokoch 18. storočia. Aj keď to nie je hlavná interpretačná línia tejto štúdie, okrajovo možno zmieniť aj tamojšiu národnostnú štruktúru: Paul Shore síce vo svojej knihe uvádza, že obyvateľstvo Banskej Bystrice pozostávalo z „*Hungarians, Germans and Slovaks*“, ⁹⁷ v oboch prípadoch lokálnych centier stredného Slovenska išlo ale jednoznačne o zmiešané nemecko-slovenské obyvateľstvo tzv. vnútorného mesta, v rozhodovacích procesoch a pozíciách s dominanciou nemeckého elementu udržiavaného počas celého raného novoveku kontinuálnou migráciou zo Západu. Nadväzujúce industriálne predmestia predstavovali viac-menej slovensky hovoriaci priestor. Jezuiti sa na túto situáciu, na území dnešného Slovenska vôbec nie ojedinelú, už v začiatkoch svojho účinkovania adaptovali mechanizmom pastorácie v nemeckom i slovenskom jazyku. V tomto režime sú prameňmi evidovaní v druhej polovici 17. storočia v Banskej Bystrici a okolí vždy misionári a kazatelia pre nemecké, rovnako ako pre slovenské obyvateľstvo. ⁹⁸ Od 70. rokov 17. storočia sú tak rozlišované aj rehoľou administrované všetky banskobystrické kostoly, v ktorých sa v oboch jazykoch odohrávali kázne či hudobné performancie. Vo všet-

⁹⁷ SHORE, P.: *Narratives*, s. 173.

⁹⁸ Páter Michal Scheffcsik [Šefčík] (1711 – 1788), rektor banskobystrického kolégia v roku 1773, ktorý dlhodobo pôsobil aj ako administrátor malej rezidencie vo Vindšachte v rokoch 1746 – 1768, odkázal 22. novembra 1744 nielen peniaze na nový hlavný oltár tamojšieho kostola, ale aj na zabezpečenie komunity slovenských kazateľov, resp. na slovenské knihy kázní: „...ita ut ex eadem promanans census anno quidem primo in structuram Arae Magno Indiarum Apostolo Sacrae Windschachtæ impendatur; reliquis vero annis cedat in juramen alendi secundi Patris, aut si pro hoc alende aliunde haberetur fundatio, tertii Missionarii in Windschacht pro Natione Slavonica. Quodsi vero Missio ibidem à nobis aliquando deficeret, census ille in subsidium Domiciliorum Supellectili libraria maximè egentium in Ungarn per Praesidem Provinciae levetur, impendaturque in comparationem librorum Sacrorum pro usu Concionatorum cum primis Slavorum.“ (...tak, aby zisk vyplývajúci z tohto zdroja sa použil prvý rok na vystavanie oltára pre veľkého apoštola Indov pre svätýňu vo Vindšachte. V ďalších rokoch nech ide na záväzok živenia druhého pátra, alebo ak sa na jeho vydržiavanie nájde základina inde, tak tretieho misionára vo Vindšachte pre Slovákov. A ak by tamojšia misia od nás niekedy odpadla, nech túto daň vyberá provinciál na podporu vybavenie domovov pre najchudobnejších v Uhorsku a nech sa použije na zaobstaranie svätých kníh pre kazateľov predovšetkým slovenských.) OeSTA/HHStA, LA, Klosterakten, Jesuiten Wien: Professhaus, fasc. 151, fol. 486.

kých lokalitách stredného Slovenska s početnejším obyvateľstvom, kde pátri Spoločnosti Ježišovej administrovali katolícke farnosti, t. j. Banská Bystrica, Špania Dolina a Staré Hory, Banská Štiavnica a Vindšachta, jezuiti iniciovali aj vznik laických duchovných bratstiev s niekoľkotisíc členmi a opätovne rozlišovaných podľa národnosti⁹⁹, vďaka prameňom evidujeme aj tzv. študijné kongregácie zriadené v rámci oboch jezuitských gymnázií.¹⁰⁰

S vyššie uvedenou administratívnou evidenciou farníkov úzko súvisí samotná rekatolizácia, ktorú v Banskej Bystrici najlepšie dokumentuje dodnes zachovaná *Liber Conversorum Neosolii ab anno 1648* (Kniha konverzií v Banskej Bystrici od roku 1648),¹⁰¹ v ktorej jezuitskí pátri veľmi presne rozlišovali pôvodné vierovyznanie toho-ktorého konvertitu. Jednoznačne najväčšiu skupinu obrátených na katolícku vieru predstavujú evanjelici luterského vyznania, t. j. v zásade domovské obyvateľstvo Banskej Bystrice i bližšieho či vzdialenejšieho okolia. V sumárnych údajoch sú najmä v druhej polovici 17. storočia od luteránov nerozlíšení príslušníci reformovanej cirkvi („*Lutheran. et Calvin.*“), tzv. kalvíni, a v prípade, ak je uvedené konkrétne meno konvertitu a jeho pôvod, často ide o obyvateľov južnejších oblastí, ktorí sa do Banskej Bystrice prisťahovali a v meste natrvalo usídlili. Štatisticky druhú najpočetnejšiu skupinu Spoločnosťou Ježišovou obrátených tak predstavujú tzv. odpadlíci („*Apostatae*“). Nakoniec sa len výnimočne objavajú krsty Turkov („*Turcae baptisati*“),¹⁰² no pod

⁹⁹ Porovnaj vizitáciu Zvolenskej stolice z roku 1761 (PL Esztergom, Visitatio Canonica, Fasc. XI, Lib. 51, *Districtus Superioris Comitatus Zoliensis 1761*, s. 409, 412). Situáciu v Banskej Štiavnici zmapoval ČÍČO, Martin et al.: 1650 – 1800: Kostol sv. Kataríny v období baroka. In: *Kostol sv. Kataríny v Banskej Štiavnici – klenot neskorej gotiky na Slovensku*. ed. K. Vošková, Banská Štiavnica : Spolok Banskej Štiavnice '91, 2017, s. 185 – 189.

¹⁰⁰ Archív Rímskokatolíckeho biskupského úradu v Banskej Bystrici, *Liber rationam Congregationis Studiosorum sub titulo B. V. Elisabeth Visitanmtis*, [...]. MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezsuita diariumok, mikrofilm C 205, *Diarium Almae Congregationis Studiosorum, In Gymnasio Societatis IESU Schemnicii, sub titulo N Beatissimae Virginis MARIAE Natae Reginae Angelorum Anno a partu Virginis ejusdem, 1732 erectae* [...].

¹⁰¹ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum Neosolii ab anno 1648* (ďalej *Liber Conversorum*). Rovnako ako rukopis *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648*, aj kniha záznamov o konverziách na katolícku vieru je prepisom starších podkladov, ktorý vznikol niekedy okolo roku 1750. Porovnaj pozn. 13.

¹⁰² Takýto záznam sa objavuje v roku 1689, 1690, 1692, 1693, 1697 a 1713. ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované.

týmto označením sa nemusia skrývať Osmani ako takí, ale najmä moslimské obyvateľstvo z okupovaných oblastí v dnešnom Maďarsku a na Balkáne, tzv. poturčenci. Rovnako sa len na okraj objavia v knihe konverzií záznamy o obrátení Židov, a to v roku 1715 a 1743, jedného uniata (príslušníka uniatskej cirkvi, neskôr známej ako grécko-katolícka cirkev) v roku 1742 či tzv. rozkolníkov („*Schismatici*“), pričom pod týmto označením dnes rozumieme nezjednotených príslušníkov pravoslávnej cirkvi.¹⁰³ Paul Shore banskobystrickú knihu konverzií necituje a medzi pramenným materiálom využitým v rámci svojho výskumu neuvádza, v texte kapitoly VIII. *Jesuits in Banská Bystrica, Kláštor pod Znievom, Sárospatak and Levoča* upozorňuje len na niekoľko vybraných „exotických“ konverzií, a to „*a four year old “Turkish” girl*“ v roku 1687 a ďalšieho Turka v roku 1688, vyexcerpovaných z *Diarium Residentiae Soc. Iesu Neosolii ab anno 1677 ad 1695*.¹⁰⁴

Upozornenie na tieto konverzie v jezuitskom diáriu síce možno chápať ako nástroj v presvedčaní na katolícku vieru a v ostentatívnej prezentácii záujmu a starostlivosti o marginalizované komunity,¹⁰⁵ obraz o rekatolizačných úspechoch Spoločnosti Ježišovej v konkrétnej lokálnej societe to však vôbec nevykresľuje. A tá pozostávala predovšetkým z luteránov: napr. v roku 1715 obrátili banskobystrickí jezuiti 1091 luteránov, štyroch kalvínov, 48 odpadlíkov a jedného Žida.¹⁰⁶ V kontexte konverzií absolútne nepochopenie špecifického drobnohľadu Habsburskej správy nad stredoslovenskými bankskými mestami preukazuje Paul Shore vtedy, keď sa v Banskej Bystrici zmieňuje o tamojšej malej židovskej komunite, resp. o Židoch kon-

¹⁰³ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované.

¹⁰⁴ SHORE, P.: *Narratives*, s. 177 – 178.

¹⁰⁵ Porovnaj charakterovo podobné záznamy v Banskej Štiavnici. PÖTZL-MALÍKOVÁ, Mária: Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Štiavnici a jeho význam pre podobu a rozvoj barokového umenia v meste (roky 1649 – 1718). In: *ARS*. tom. 39, vol. 2, 2006, s. 131 – 172.

¹⁰⁶ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber Conversorum*, nepaginované. Počtom najväčšie konverzie sú zaznamenané v roku 1676 (1519) a v roku 1715 (1193), čo, samozrejme, súvisí s vtedajšími politickými udalosťami, v iných rokoch je to rôznorodé: sú roky s 541 konvertitmi (1718), ale aj s 8 konvertitmi (1704), po rozpustení Spoločnosti Ježišovej a jozefínskych reformách sa situácia zmenila radikálne, v rokoch 1773 – 1800 je obrátených v každom roku len niekoľko (od 1 do 7).

vertitoch, a ako príklad zmieňuje istého „*Ferdinanda Salomona*“,¹⁰⁷ pričom uvádza, že „*it cannot have cheered many Jews living in the community to learn that the Jesuit school staged a play in 1669 in which the character of “Peace” was opposed by the sinister “Synagoga.”*“¹⁰⁸ Židia mali tzv. *Banským poriadkom* z roku 1570, platnou právnou normou pre všetky banské mestá v historickom Uhorsku vydanou rímskym cisárom a uhorským kráľom Maximiliánom II. (1527 – 1576) zakázaný pobyt a podnikanie jednak priamo v mestách, jednak v okruhu siedmich uhorských míľ (t. j. cca 58,5 km) po celú dobu jeho platnosti až do roku 1854.¹⁰⁹ Viacerí ďalší Habsburgovci tento zákaz v nasledujúcich storočia opätovne pripomínali a potvrdzovali, ako napríklad Leopold I., ktorý vydal 23. januára 1693 nariadenie dodržiavať *Banský poriadok* v tomto bode pod trestom smrti, čo mestská rada Banskej Bystrice vzala oficiálne na vedomie 6. septembra 1695. Ba dokonca, oficiálne regule upravovali nielen pobyt, ale i prechod Židov cez priestor banských miest, kedy bolo predpísané a nutné hlásiť

¹⁰⁷ Originálna citácia znie: „*Ferdinandus Salamon, olim Haebraeus, nunc Christianus et Catholicus bonus Neosoliensis conditione quaestor, obtulit pro Ecclesia nostra flo: Rh: 1. den: 40.*“ (Ferdinand Salamon, kedysi Žid, teraz kresťan a katolík, dobrý banskobystrický mešťan, povoláním kvestor, daroval pre náš kostol 1 rýnsky florén a 40 denárov.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum Templi Slavonici* (ďalej *Liber benefactorum*), s. 10. Ferdinandus Salamon venoval donáciu jezuitskému kostolu, nie kostolu Svätého Kríža, ako uvádza Paul Shore. Názov manuskriptu *Liber benefactorum Templi Slavonici* je doplnený pravdepodobne dodatočne, z jeho kritickej analýzy totiž vyplýva, že donácie sa týkajú jednak banskobystrického jezuitského kostola označeného ako „*Templo nostro*“, jednak kostola Svätého Kríža označeného ako „*Ecclesia S. Crucis*“ alebo ako „*Templo Slavonico*“, niekoľkokrát sa objavujú aj donácie určené pre špitálsky kostol sv. Alžbety.

¹⁰⁸ SHORE, P.: *Narratives*, s. 177. Pozri JURKOVICH, Emil: Egy színlap 1669–ből. In: *Századok*. tom. 33, vol. 6, 1899, s. 533 – 536. Personifikácia Synagógy bojujúcej s alegóriou Mieru však v divadelnej hre z roku 1669 zjavne nesmeruje k štruktúrovaným ikonografickým referenciám stredovekého umenia k Židov, ale pravdepodobnejšie k protestantom. V tomto kontexte sa v inej svojej práci z roku 2013 koriguje aj Paul Shore. Pozri SHORE, P.: *Counter-Reformation Drama*, s. 361. K stredovekej ikonografickej koncepcii Synagógy v kresťanskom umení pozri ROWE, Nina: *The Jew, the Cathedral and the Medieval City. Synagoga and Ecclesia in the Thirteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 40 – 78.

¹⁰⁹ NIŽŇANSKÝ, Eduard – LÓNČÍKOVÁ, Michala: *Dejiny židovskej komunity v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica: Židovská náboženská obec so sídlom v Banskej Bystrici, 2016, s. 5 – 6.

sa príslušným stoličným úradníkom a Židia dostali na čas pohybu v zakázanom priestore prideleného hajdúcha ako eskortu. Isté uvoľňovanie týchto striktných predpisov možno zaznamenať až v 40. rokoch 19. storočia, no podľa oficiálnych záznamov až do roku 1860 v meste Banská Bystrica trvalo žiadna židovská rodina nežila.¹¹⁰

Priestory a príjmy

Do akej podoby sa vyvinulo jezuitské účinkovanie od správy mi-
niatúrnej katolíckej farnosti sv. Jána Krstiteľa, resp. sv. Františka
Xaverského¹¹¹ v Banskej Bystrici je zrejmé z doteraz neznámeho vi-
zuálneho dokumentačného záznamu tamojšieho jezuitského kolégia
v momente rozpustenia rehole pápežským *breve* Klementa XIV. V
roku 1773 vlastnili jezuiti v Banskej Bystrici kolegiálnu budovu na
námestí vybudovanú spolu s kostolom sv. Františka Xaverského na
parcele tzv. *Oberhausu* v rokoch 1693 – 1712, podobu tohto rozsiahle-
ho objektu spolu s farským dvorom na zachovanej polovici Köni-
gsbergerovho domu zaznamenal miestny murársky majster pôvo-
dom z Viedne Peter Grossmann (cca 1745 – 1793)¹¹² 17. apríla 1774.¹¹³

¹¹⁰ NIŽŇANSKÝ, E.: – LÔNČÍKOVÁ, M.: *Dejiny*, s. 10.

¹¹¹ Z prameňov nie je celkom zrejmé, kedy sa zmenilo patrocínium kaplnky, pravde-
podobne už s príchodom jezuitov do Banskej Bystrice.

¹¹² K jeho osobe pozri HUSÁK, Vladimír: Neznáme barokové stavitelstvo z produkcie
stredoslovenských erámych bankských komôr. In: *Zlatá a strieborná cesta cisára Františka
Štefana Lotrinského po stredoslovenských bankských mestách. Die goldene und silberne Reise
des Kaisers Franz Stephan von Lothringen in die mittelslowakischen Bergstädte*. eds. E.
Kowalská – M. Čelková, Banská Štiavnica; Bratislava : Slovenské bankské múzeum;
Historický ústav SAV, 2001, s. 209 – 226. Na základe prameňov možno k nemu doplniť
aj ďalšie biografické údaje: „*Petrus Grosman Viennensis factus hic civis, Murario
Magister*“, syn viedenského murárskeho majstra Matthiasa Grossmanna, sa oženil v
Banskej Bystrici 17. júla 1769 s dcérou miestneho murárskeho majstra Jána Juraja
Fridricha. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev,
Matrika sobášených 1761 – 1779. Manželskému páru sa v rokoch 1770 – 1782 narodilo
šesť detí. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matri-
ka krštených 1767 – 1805*. Peter Grossmann zomrel v Banskej Bystrici 7. novembra 1793
vo veku 48 rokov. Pozri MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka
cirkev, *Matrika zomrelých 1780 – 1841*. Je veľmi pravdepodobné, že Peter Grossmann
patrí k ďalším doloženým staviteľom, bratom rovnakého priezviska, pôsobiacim vo
Viedni a na území historického Uhorska, a to Joseph Grossmann (1747 – 1785), Leo-
pold Grossmann (1739 – 1791) a Matthias Grossmann. Pozri BUZÁSI, Enikő: *Források a
magyarországi, érdelyi, valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi művészek bécsi*

[obr. 1] Profesionálne zameranie zhmotnené v Grossmannovom pláne vypovedá o podobe kolegiálneho kostola (len veľmi voľne a viac ideovo ako formálne) odvodeného od rámcovej schémy rímskeho kostola Il Gesù, naň nadväzujúceho štvorpodlažného kolégia na pôdoryse písmena L a s jednoznačnou lokalizáciou domácej kaplnky, refektára, kuchyne, oddeleného priestoru pre chorých („*Krankhe Zimmer*“) so samostatnou kaplnkou gymnázia s divadelnou sálou („*Kommödy Haus*“) dostavaným v roku 1765,¹¹⁴ a tiež s pokračujúcim hospodárskym dvorom a príslušnými hospodárskymi priestormi (šopy, chlievy a stajne), formálnou a zeleninovou záhradou a nakoniec ovocným sadom až po rieku Hron. Zachovaná polovica tzv. *Oberhausu* s priamym prechodom na bočnú emporu kostola slúžila ako fara, táto budova bola komplexne opravená v roku 1750.¹¹⁵ Na podrobnom nákrese je špecifikovaný aj vlastnícky vzťah k parcele: táto je pozdĺžne rozdelená na dve časti, pričom jedna bola v roku 1774 v spoluvlastníctve mesta a Uhorskej kráľovskej komory, a druhá vo vlastníctve mesta a cisársko-kráľovskej banskej komory. Vizualnú správu o banskobystrickom kolégiu z roku 1774 možno doplniť aj inventárom jeho majetku z roku 1773: okrem objektov zaznamenaných Petrom Grossmannom vlastnili jezuiti rozsiahlu a dobre udržiavanú záhradu v blízkych Štiavničkách v cene asi 1000 zlatých,¹¹⁶ Prepoštvstvo Nanebovzatia Panny Márie v Šahách,¹¹⁷ rôzne

akadémiai tanulmányaihoz (1726 – 1810). Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2016, s. 136, 293.

¹¹³ MNL Budapest, MOL, S (Térképtár), sign. S 12 – Div. IX – No. 173.

¹¹⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 106.

¹¹⁵ „Anno 1750. Cubiculum R. P. Rectoris in Caesarea Domo vulgo Oberhaus Camerae sumptibus eleganter instauratam, quam domum 100 jam annis nostri incolunt. Posita nova fornax, porta amplior, elatiorque facta: abjecta tigna in Superiori tabulato, quae jam 300 annorum aetatem tulerunt.“ (Rok 1750. Na náklady komory bola elegantne vybavená spáľňa ctihodného pátra rektora v cisárskom dome ľudovo zvanom *Oberhaus*, ktorý naši obývajú už sto rokov. Postavila sa nová pec, urobil sa väčší a vznešenejší vchod. Odstránili sa drevené hrady na hornom poschodí, ktoré mali už tristo rokov.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103.

¹¹⁶ Túto záhradu daroval 1. júna 1650 kolégiu správca banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory Wolfgang Ochs von Sonnau. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Regestrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 25. V roku 1686 v nej jezuiti postavili domček pre záhradníka a letnú jedáleň určenú na rekreáciu členov kolégia: „*Aestate Neosolii horto suburbano accessit nova domus pro Hortulani habitatione, et pro nostris ad recreationem*

kostolné fundácie spolu vo výške 45 133 zlatých 33 1/3 denára,¹¹⁸ benefíciá banskobystrickej fary,¹¹⁹ právo výčapu, interiérové zariadenie kostola a kolégia, knižnicu s 3978 zväzkami¹²⁰ či hotovosť vo výške 44 000 zlatých, *Summa Interimialis* (medzisúčet) *Capitalia* (majetok)

euntibus refectoriam. Et hoc ex benevolentia potissimum Illustrissimi Domini Cammergraffii: cuius aedificii lapis fundamentalis solemniter positus fuit eo die, quo ad vesperam fausta nova receptae Budae advenere, ut chronostico sequenti hoc coeptum Aedificium annotet eo die qVo faVsta noVa reCeptae BVDae NeosoLIVM VenerVnt.“ (V lete pribudol v záhrade v Banskej Bystrici nový dom ako bydlisko záhradníka a pre našich na oddych a načerpanie nových síl na cestách. Stalo sa to najmä vďaka dobrej vôli najjasnejšieho pána komorského grófa [=Johann Andreas Viechter de Grub]. Základný kameň tejto budovy bol slávnostne položený v ten deň, keď k večeru prišli šťastné noviny o znovudobytí Budína, ako naznačuje chronostikon o započatí stavby v ten deň, qVo faVsta noVa reCeptae BVDae NeosoLIVM VenerVnt [Keď prišli do Bystrice šťastné noviny o znovudobytí Budína, 1686].) ARSI, Austr. 146 (*Litterae Annuae* 1686), fol. 89^v. V roku 1726 tam postavili pre páťrov úplne nový objekt: „Anno 1726. Nova domus Nostrorum relaxationi servitura in horto suburbano à fundamentis aedificata.“ (Rok 1726. Bol vybudovaný od základu nový dom, aby slúžil našim na oddych v predmestskej záhrade.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 101. Porovnaj tiež JURKOVICH, Emil: A Styavnicska-fürdő és telek története. In: JURKOVICH, E.: *Besztercebánya*, s. 49 – 56. Stavba takýchto rekreačných objektov s názvom *Villa* alebo *Tusculum* mimo mesta bola pre Spoločnosť Ježišovu pomerne obvyklá. Pozri NISING, Horst: „...in keiner Weise prächtig“ *Die Jesuitenkollegien der süddeutschen Provinz des Ordens und ihre städtebauliche Lage im 16. – 18. Jahrhundert*. Petersberg: Imhof, 2004, s. 53.¹¹⁷ Z nehnuteľností bola napr. dvojpodlažná budova v Šahách („*habetur Castellum sive Residentia duarum contignationum*“) ocenená na 38 752 zlatých 22 denárov a trojpodlažná budova v Pečeniciah („*In hac Possessione habetur Castellum trium contignationum*“) na 11 135 zlatých 84 1/2 denára. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Conscriptio Bonorum Praepositae B. M. V. de Ipoly Ságjuxta receptam, et praescriptam Normam Cameralem elaborata*.

¹¹⁸ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*. Jedna z najvýznamnejších fundácií bola základina miestodržiteľa cisára Ferdinanda I., krajského sudcu a palatína Alexeja I. Thurza (1490 – 1543) prenesená z Levoče na banskobystrických jezuitov v roku 1666 a definitívne potvrdená v roku 1755. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 41. Pozri KATONA, Tünde: Levočská základina Thurzovcov. In: LENGYELOVÁ, Tünde et al., *Thurzovci a ich historický význam*. Bratislava: Pro Historia, 2012, s. 109 – 115.

¹¹⁹ V roku 1773 boli tieto dôchodky vo výške 1729 zlatých 14 grajciarov zložené: 1. z príspevku mesta; 2. z príspevku banskobystrickej cisársko-kráľovskej komory; 3. z príspevku kremnickej cisársko-kráľovskej komory; 4. z benefícií sv. Alžbety; k tomu ďalej 98 meríc obilia, 220 funtov soli, 56 metrov sena a 150 siah dreva. BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 73–74.

¹²⁰ AUGUSTÍNOVÁ, E. – ONDROUŠKOVÁ, J.: Katalóg. MESZÁROSOVÁ, K.: Katalóg. Je pozoruhodné, že knižnica kolégia bola financovaná aj z fundácie pátra Gabriela Hevenesiho (1656 – 1715) z 18. mája 1713 vo výške 1000 zlatých, z ktorých sa ročne malo použiť 6%. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8, Nro 15.

„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

vo výške 430 560 zlatých 15 1/2 denárov a *Interusuria* (úroky) vo výške 18 719 zlatých 2 19/24 denárov.¹²¹

Patróni a donátori

Metodologicky nadväzujúcim typom ilustrácie úspešnosti jezuitského účinkovania a katolíckej obnovy v prostredí stredoslovenských banských miest je, a to v kontexte predchádzajúceho odstavca analyzujúceho nákres areálu patriaceho Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, architektúra a výtvarné umenie v spojitosti s rehoľným kostolom zasväteným jezuitskému misionárovi sv. Františkovi Xaverskému.¹²² Takto zadenovaný prístup snáď možno považovať za objektívnejšie hodnotiteľné kritérium ako subjektívny výber prameňov Paulom Shoreom, ktorý si dokonca trúfol napísať: „*Not that there*

¹²¹ MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Regestrata, Coll. Neosol., Fasc. 17, Nro 112, *Recapitulatio Status Activi Collegii Neosoliensis*.

¹²² Problematike vzťahu jezuitov k architektúre a výtvarnému umeniu na strednom Slovensku bolo venovaných v poslednom čase viacero publikácií a štúdií, no zacielených predovšetkým na prostredie Banskej Štiavnice a s istým dlhom voči Banskej Bystrici, ktorý sa snaží splatiť aj autorka tejto štúdie. Porovnaj PÖTZL-MALÍKOVÁ, M.: Pôsobenie, s. 131 – 172. BALÁŽOVÁ, Barbara: Zabudnutý mecén barokového umenia stredoslovenských banských miest Jozef Andrej Wenzl barón von Sternbach. In: *ARS*. tom. 39, vol. 2, 2006, s. 173 – 184. BALÁŽOVÁ, Barbara: Az alsó-magyarország bánya városok művészetiéhez: Joseph Andreas Wenzl von Sternbach mecénatúrája. In: *Művészettörténeti Értesítő*. tom. 55, vol. 1, 2006, s. 125 – 144. SYNCÁKOVÁ, Patrícia: *Kalvária v Banskej Štiavnici. Umelecko-historická monografia*. Magisterská diplomová práca. Bratislava : Filozofická fakulta UK, 2009). CHMELINOVÁ, Katarína: Katolícka obnova a podoba jej umeleckého mecenátu. In: *Industriálna krajina? Stredoslovenské banské mestá v 16. – 18. storočí*. ed. K. Chmelinová, Bratislava : Slovenská národná galéria, 2010, s. 81 – 85. BALÁŽOVÁ, Barbara: Zwei Tiroler in den slowakischen Bergstädten. Joseph Andreas Wenzel Freiherr von Sternbach (1694 – 1734) und Michael Anton Räsner (um 1669 – 1746). In: *Bergbau und Kunst. Teil 1: Bildende Künste. Architektur, Grafik, Malerei, Glasmalerei etc.* 9. Internationaler Montanhistorischer Kongress Sterzing/Schwaz/Hall in Tirol 2010. *Ta-gungsband*. eds. W. Ingenhaeff – J. Bair, Hall in Tirol; Wien : Berenkamp, 2011, s. 13 – 44. BALIX SYNCÁKOVÁ, Patrícia: Emblémy od Antonia Vanossioho na Kalvárii v Banskej Štiavnici, príklad jezuitskej učenej zbožnosti. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2010*. eds. I. Gojdič – B. Kubová, Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2011, s. 48 – 55. MEDVECKÝ, Jozef: *Anton Schmidt (1713 – 1773). Život a dielo barokového maliara*. Bratislava : Societas historiae artium, 2013, s. 47-63. BALÁŽOVÁ, Barbara: *Zlatníctvo stredoslovenských banských miest v ranom novoveku. Majstrovský objekt – životná investícia – elitná reprezentácia*. Bratislava : Societas historiae artium, 2016, s. 160 – 174. ČÍČO, M.: 1650 – 1800, s. 179 – 259.

ever had been much wealth or opportunity for cultural pursuits in this region. Indeed Banská Bystrica comes across in these records as a much more rustic and unpolished community than many of the places where the Society established schools. One day in April, 1693 the local count presented the Father Superior with two bear cubs, for what purpose is not clear.”¹²³ Samozrejme, že krátka správa o dvoch medvediatách skvelo zapadá do Shoreho konceptu vzdialených, exotických a nebezpečných končín, avšak bola Banská Bystrica skutočne priestorom na okraji či dokonca svetom za okrajom – „*hic sunt ursi*“ – bez kultúry a umenia? Vo svojej knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* Paul Shore prekvapivo komentuje, ako jedno z mála architektonických diel vôbec, výstavbu jezuitského kolegiálneho kostola zasväteného sv. Františkovi Xaverskému v Banskej Bystrici, a to zrejme na mieste stredovekej kaplnky sv. Jána Krstiteľa na parcele tzv. *Oberhausu*. Podoba tejto staršej kaplnky, prípadne jej adaptácia jezuitmi po polovici 17. storočia známa nie je, písomné pramene ale prinášajú z tohto obdobia prekvapujúcu a v dejinách umenia doteraz neznámu informáciu, že v roku 1668 bol v kaplnke dokončený nový hlavný oltár vďaka daru Márie Széchy [Séči] (1610 – 1679) vo výške 225 zlatých, čím sa završilo dielo započaté jej zosnulým manželom a uhorským palatínom Františkom Wesselényim [Vešeléni] (1605 – 1667).¹²⁴ Ten zomrel na blízkom Ľup-

¹²³ SHORE, P.: *Narratives*, s. 183. Presná citácia znie: „*Duo catuli ursae à Domino Comite Patri Superiori donati sunt.*“ (Pán gróf daroval pátrovi superiorovi dve medvediaty.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam z 5. apríla 1693. Darovanie medvedíh mláďat cisárskym vojenským komisárom Ferdinandom Caraffom nie je celkom uchopiteľné, z ďalšieho záznamu o niekoľko mesiacov je zrejmé, že ani samotní jezuiti nevedeli, čo s nimi majú urobiť. „*Ursus donatus à Domino Comite Caraffa missus est in Peccenez per occasionem qua hodie inde avecta fuere vina, quia ferocire incipiebat.*“ (Medveď darovaný pánom grófom Caraffom bol poslaný do Pečeníc pri tej príležitosti, že sa odtiaľ dnes vyviezlo víno, pretože začal byť divoký.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznam z 13. júla 1693. K fenoménu medveďa v stredovekej a ranonovovekej spoločnosti pozri PASTOUREAU, Michel: *L'Ours. Histoire d'un roi déchu*. Paris : Seuil, 2007.

¹²⁴ „*In Neosolio Residentiae templo ara summa ab Illustrissima Domina comitissa Szeziana defuncti Palatini Francisci Wesseleny coniuge perfecta est. Quod enim ille morte praeventus perficere non potuit, haec supplevit ducentorum et viginti quinque florenorum impendio, paribusque propemodum expensis variorum liberalitate sacra aucta synthesis.*“ (V chráme banskobystrickej rezidencie bol dokončený najvyšší oltár paňou grófkou Széchy, manželkou palatína Františka Wesselényiho. Čo totiž on nemohol pre náhlu smrť

„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

čianskom hrade 27. marca 1667 a následne z jeho majetku získali banskobystrickí jezuiti prostredníctvom osobného svedníka cisára Leopolda I. Filipa Müllera (1613 – 1676) dokonca akúsi mimoriadne vzácnu monštranciu.¹²⁵ V závere svojho života síce sprisahaneц a *spiritus movens* jedného z povstaní uhorských magnátov proti Habsburgovcom, tzv. Wesselényiho sprisahanie v rokoch 1669 – 1670, no stále presvedčený katolíк František Wesselényi prezentoval týmito donátorskými gestami svoj hlbší vzťah k jezuitom, prameniáci už zrejme z jeho konverzie na katolícku vieru počas štúdií na Trnavskej univerzite;¹²⁶ priamo banskobystrickú rezidenciu i jej kaplnku, zdá sa, pravidelne počas života navštevoval.¹²⁷ Nezanedbateľná musela byť i rola jeho brata Mikuláša Štefana Wesselényiho (1608 – 1666), jezuitu, pôsobiaceho na výrazných a určujúcich postoch v rámci štruktúr Spoločnosti Ježišovej na dnešnom území Slovenska, a to v Trnave, Bratislave, Košiciach či Trenčíne, ktorý zomrel príznačne v Banskej Bystrici 4. februára 1666.¹²⁸ Negovaním viacerých prameňov

dokončiť, doplnila výdavkom dvestodvadsaťpäť florénov, liturgické vybavenie bolo zveľadené takmer rovnakými výdavkami vďaka štedrosti rôznych darcov.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 065, *Litterae annuae* 1668, s. 159.

¹²⁵ „2^a Feria proxima post Dominicam 1717 Laetare. Fessione sua coram Capitulo Scepusiensi elicitia mediante Emerico Csernyak Soc. Jesu Concionator intuitu Cujusdam Monstrantiae praetiosae, Aquilam Imperialem referentis, post mortem Francisci Vesselényi Possessoris ejusdem per patrem Philippum Miller Soc. Jesu Confessarium Aulicum pro Residentia Neosoliensi à Leopoldo Imperatore Impetratae, ex auditu attestatur.“ (Druhý deň po nedeli Laetare, t. j. 4. pôstna nedeľa, 1717. Prostredníctvom ústneho prehlásenia pred Spišskou kapitulou svedčil podľa počutia Imrich Csernyak, kazateľ Spoločnosti Ježišovej, ohľadom akejsi vzácnnej monštrancie s ríšskou orlicou, ktorú po smrti jej vlastníka Františka Wesselényiho získal pre banskobystrickú rezidenciu cisár Leopold I. prostredníctvom pátra Spoločnosti Ježišovej Filipa Müllera, dvorského svedníka.) MNL Budapest, MOL, E 152_I..a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 24.

¹²⁶ Porovnaj reprezentatívnu trnavskú univerzitnú tézu Wesselényiho synovca Gašpara Széchy (+1663) s oslavou hrdinstiev Františka Wesselényiho. Pozri GALAVICS, Géza: Thesenblätter ungarischer Studenten in Wien im 17. Jahrhundert. Künstlerische und pädagogische Strategien. In: KARNER, H. – TELESKO, W.: *Die Jesuiten*, s. 118, 127, kat. č. 4.

¹²⁷ „Anno 1657. Regni Palatinus titulus Franciscus Vesseleni cum conjuge saepius per annum in Sacello nostro paenitentem se sistit, et dein in refectorio nobiscum prandio refecti.“ (Rok 1657. Titulovaný kráľovský palatín František Wesselényi sa často počas roka spolu s manželkou zastavil v našej kaplnke ako kajúcnik a potom sa v refektári spolu s nami naraňajkovali.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 94.

¹²⁸ LUKÁCS, L.: *Catalogi 2.*, s. 788. Pozri tiež EK Budapest, sign. Ab 139, *Epistolae et Elogia Defunctorum Societatis Jesu III.*, s. 66 – 67.

Paul Shore veľmi paušálne tvrdí, že „*the social organisation of Banská Bystrica was relatively free from the domination of even minor nobility, something that might have given Jesuit schoolmasters pause, since a major tactic of the Society's program of spreading its schools throughout a region was to enlist local nobles as students and patrons, and ultimately to try to recruit from their ranks.*“¹²⁹ Toto tvrdenie ale nie je korektné: v priestore stredného Slovenska sa, samozrejme, pohybovala aj šľachta, a to buď oficiálni reprezentanti cisárskej administratívy, t. j. komorskí grófi a úradníci operujúci priamo na mieste a kontinuálne Spoločnosť Ježišovu podporujúci, ako napríklad hlavný komorský gróf Johann Andreas Joanelli de Telvana [Giovanni Andrea Giovannelli] (1618 – 1673) pôvodom z Gandina (Bergamo) a od roku 1668 benátsky patricij, v úrade v rokoch 1663 – 1673,¹³⁰ či traja hlavní komorskí grófi pôvodom z Tirolska, a to Johann Andreas Viechter von Grub, v úrade v rokoch 1680 – 1693, Albert Ludwig Thavonath von Thavon (1640 – 1719), v úrade 1693 – 1717 s ruptúrami počas Rákóczyho [Rákoci] povstania, a Joseph Andreas Wenzl von Sternbach (1694 – 1734), v úrade 1723 – 1734,¹³¹ a taktiež aj lokálna šľachta udomácnená na panstvách okolo Banskej Bystrice, tzn. mimo priestoru slobodného kráľovského mesta, a nezriedka zastávajúca funkcie v administratíve Uhorskej kráľovskej komory, a to Hontianskej či Zvolenskej stolice.¹³² Ilustratívnym príkladom môže byť osoba Tomáša Benického z Mičinej (1623 – 1701), reprezentanta nižšej šľachty v regióne dlhodobo usídlenej,¹³³ ktorý spolu s manželkou či dokonca *provisorom* banskobystrických jezuitov rôznorodo podporovali, a to jednak konkrétnymi darmi,¹³⁴ jednak finančne.¹³⁵ Jezuiti dokumentovali jednotlivé donácie rôzne: mená spoločensky najvýznamnejších pod-

¹²⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 175.

¹³⁰ [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-giovannelli_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-andrea-giovannelli_(Dizionario-Biografico)/)

¹³¹ ČELKOVÁ, Mária – ČELKO, Mikuláš – GRAUS, Igor: *Portréty komorských grófov a osobností baníctva a hutníctva na území Slovenska v 17. – 19. storočí*. Košice : Zväz hutníctva, ťažobného priemyslu a geológie Slovenskej republiky; Banská agentúra, 2007, s. 46, 52, 56.

¹³² Pozri JANURA, Tomáš – FILLOVÁ, Lubica – ŠIMKOVIC, Michal: *Vidiecke šľachtické sídla v Zvolenskej stolici*. Liptovský Mikuláš : Spoločnosť Kolomana Sokola, 2016.

¹³³ JANURA, T. – FILLOVÁ, L. – ŠIMKOVIC, M.: *Vidiecke*, s. 65 – 69.

¹³⁴ Najmä rôzne liturgické textilie, ale aj turecký koberec určený na oltárne schody privezený z Budína, maľované oltárne dvere či dokonca dvetisíc šindľov na školskú strechu. ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum*, s. 1 – 3, 6, 10 – 12, 15.

porovateľov sú zaznamenávané predovšetkým vo výročných správach Rakúskej provincie a v banskobystriických diáriách, desiatky donačných listín, vrátane prepisov darov banskobystrickej farnosti zo 16. a 17. storočia, sú archivované ako samostatný oddiel jezuitskej agendy v Maďarskom národnom archíve v Budapešti¹³⁶ a dary členov rehole sú evidované v Rakúskom štátnom archíve vo Viedni.¹³⁷ V snahe vyvrátiť tvrdenia Paula Shoreho o neprajnom či dokonca nepriateľskom prostredí Banskej Bystrice je relevantným rukopis *Liber benefactorum Templi Slavonici*,¹³⁸ z ktorého možno odčítať rozsah kontinuálnej lokálnej podpory tak kolégia a rehoľného kostola, ako aj slovenského kostola Svätého Kríža a špitálskeho kostola sv. Alžbety v rokoch 1634 – 1741, a to konkrétnymi, menej dôležitými osobami ako napríklad lokálnymi šľachticmi a nobilitovanými mešťanmi, miestnymi obchodníkmi a remeselníkmi, bohatými či chudobnými vdovami, študentmi a nakoniec samotnými členmi Spoločnosti Ježišovej, t. j. celým spektrom banskobystrickej ranonovovekej spoločnosti. Vďaka nim boli kostolné interiéry obohacované hlavne o menšie sochy, obrazy alebo grafické tlače, liturgické náčinie, textilie i knihy, a rovnako sa z týchto donácií platili opravy či údržba chrámov a ich zariadenia.

Nový kostol a kolegiálne budovy

Paul Shore pri interpretácii podoby kostola Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici tvrdí, že: „*The district around Banská Bystrica seems to have been often shorthanded as it is also one of the very few locations in Europe where a Jesuit priest may have been employed as an architect. Father Joannes Häfferl [sic!] is identified as the designer of the church of St. Francis Xavier in the town's main square. Häfferl (1641 – 1705), as far as is known, had no training in any of the visual arts. The problem of identifying*

¹³⁵ „*Accessit iis pium Legatum perillustris Domini Thomae Beniczky de Miczina quingentorum Rhenensium: pro quibus, aliisque beneficiis, et munificentissimo Nomine debitas pro modulo suo grates rependeret collegium.*“ (K tomu pristupuje zbožný odkaz 500 rýnskych zlatých najjasnejšieho pána Tomáša Benického z Mičinej, za ktoré a za ostatné dobrodenia a najštedrejšiemu menu oplatí kolégium podľa svojich skromných prostriedkov podľa zné vďaka.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae annuae 1701*, fol. 65^v.

¹³⁶ MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 8.

¹³⁷ Porovnaj pozn. 85.

¹³⁸ ARKFÚ Banská Bystrica, *Liber benefactorum*. Porovnaj pozn. 107.

*the church's designer deepened by the fact that the construction was interrupted for 8 years, during which Häfferl died. It also seems that the church's design did not follow the model of the Society's impressive Trnava church but appears to have had even more austere lines than the Jesuit church in Košice. Perhaps this simple architectural pattern reflects Häfferl's limited experience with architectural design or the lack of any skilled architect to complete the project. Given the lack of emphasis placed on individual attribution of creative works, be they in the dramatic or visual arts, in the Society's records from this period, the execution of the church might have been a collective effort.*¹³⁹ Tento odstavec si však vyžaduje v kontexte aktuálneho pramenného výskumu a Paulom Shoreom nepostrehnutej stavebnej typológie banskobystrického kostola veľmi hĺbkovú a kritickú analýzu. Osoba, ktorá mala nateraz v publikovanej literatúre kredit autora projektu kolégia či dokonca samotného kostola, bol skutočne superior banskobystrickej rezidencie v rokoch 1695 – 1701 a prvý rektor kolégia v rokoch 1701 – 1705 Ján Häffel¹⁴⁰ pôvodom z Viedne, uvedený v už spomínanom rukopise *Synopsis Rerum Memorabilium Collegii S. I. et Parochiae Neosoliensis Ab Anno 1648* ako „*praecipuus author ac architectus hujus Collegii.*“¹⁴¹ Táto atribúcia je ale, a to aj s ohľadom na diskutabilnú presnosť či autenticitu banskobystrického rukopisu,¹⁴² veľmi sporná, pretože Ján Häffel sa na miestach svojho pôsobenia v rámci Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a to Leoben, Graz, Klagenfurt, Judenburg, Traunkirchen, Šoproň a nakoniec i Banská Bystrica, venoval skôr filozofii, rétorike či teológii a s tým spojeným pedagogickým povinnostiam či administratívnym postom.¹⁴³ Z kritického uhla pohľadu je teda viac pravdepodobné, že označenie „*author*“ či „*architectus*“ možno chápať skôr v prenesenom

¹³⁹ SHORE, P.: *Narratives*, s. 181 – 182. Pre tieto tvrdenia uvádza v poznámke nie veľmi odbornú, resp. zastaralú literatúru. Pozri *Súpis pamiatok na Slovensku. Zväzok prvý A – J*. ed. A. Güntherová. Bratislava : Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1967, s. 57. PAPCO, Ján: Barok v stredoslovenských banských mestách. In: *Dejiny slovenského výtvarného umenia – Barok*. ed. I. Rusina, Bratislava : Slovenská národná galéria, 1999, s. 62. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255 – 2000*. eds. Anna Klimová et al., Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica, 2002, s. 66.

¹⁴⁰ Porovnaj pozn. 20.

¹⁴¹ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁴² Porovnaj pozn. 13.

¹⁴³ LUKÁCS, L.: *Catalogus generalis I.*, s. 490.

porozumení slova ako toho, za supervízie koho stavba fyzicky vznikala, a kto ju musel finančne zabezpečiť. Pre Jána Häffela by teda bolo vhodnejšie terminologicky zaužívané pomenovanie „*praefectus fabricae*“ alebo „*praepositus fabricae*“ vo význame administratívneho dohľadu nad celou stavbou,¹⁴⁴ a to medzi rokmi 1695 – 1705. Napriek Shoreho odvážnemu tvrdeniu o akejsi lokálnej a z architektonického uhla pohľadu diletantskej práci (tzv. na kolene) pri projektovaní banskobystrického kolégia a kostola však postup pri príprave, schvaľovaní a realizácii tejto stavby rešpektuje štandardné a záväzné jezuitské normy, čoho dokladom je aj zachovaný a v sumáre archiválií už spomenutý ideový plán areálu z roku 1693 s príslušnou korešpondenciou a finálnou aprobáciou celého projektu v Ríme o rok neskôr.¹⁴⁵ Podľa diára z rokov 1677 – 1695 už 23. júla 1693 prišiel z Viedne provinciál, t. j. František Voglmayr [Voglmeyer] (1637 – 1713), sprevádzaný skalickým superiorom, t. j. Jánom Fabiankovičom (1653 – 1736),¹⁴⁶ na štvordňovú návštevu Banskej Bystrice, aby pre zamýšľanú stavbu kolégia i s budúcim terciátom zameral pozemok a následne pre ňu pripravil plán.¹⁴⁷ V súčasnosti v Ríme zacho-

¹⁴⁴ NISING, H.: ...*in keiner Weise prächtig*, s. 48.

¹⁴⁵ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 45^r, 51^r – 52^v, 54^r – 54^v, 55^r – 55^v.

¹⁴⁶ Rovnaký proces prípravy novej stavby kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej možno v 90. rokoch 17. storočia dokumentovať aj v Skalici. Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 488 – 489, kat. č. 240 – 243. RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 412, kat. č. 66 [P. Fidler]. V slovenskej historiografii umenia nateraz chýba sumárne spracovanie architektonických plánov na výstavbu rôznych objektov Spoločnosti Ježišovej na území terajšieho Slovenska. Porovnaj ich spracovanie pre terajšie územie Rakúska FLECKL, Anton: *Die barocken Bauten des Jesuitenordens auf dem Gebiet des heutigen Österreich. Eine Analyse der Pläne der Bibliothèque nationale de France*. Marburg : Tectum Verlag, 2011.

¹⁴⁷ „23^a Venit R. P. Provincialis ad Visitationem hujus Residentiae, simulac ad delineationem, et dimensionem faciendam pro nova fabrica futuri Collegii et Tertioratus. P. Superior ivit illi obviam usque in Teübam, sed incassum; non enim venerat per illam viam, sed ex Santa Cruce, quem hucusque, comitatus est P. Superior Skalicensis. 26^a Dominica 11^a post Pentec: absoluta Visitatione Residentiae, et facta dimensione, et delineatione novae fabrica discessit mane R. P. Provincialis Schemnicium, inde ad bona Peczineczensia, et Sáaghiensiae Praepositurae perrecturus, quem comitatus P. Superior est.“ (23. dňa prišiel ctihodný páter provinciál na vizitáciu tejto rezidencie a zároveň s tým cieľom, aby sa načrtla a rozmerala nová stavba budúceho kolégia a terciátu. Páter predstavený mu vyšiel oproti až po Tajov, ale zbytočne, lebo nešiel touto cestou, ale od Svätého Kríža [dnes Žiar nad Hronom], a sprevádzal ho až sem skalický páter predstavený. 26. dňa, v 11. nedeľu po Letniciach po ukončení vizitácie rezidencie a vykonaní rozmerania a náčrtu novej stavby, odišiel

vaný ideový náčrt tak definuje základné objekty na parcele tzv. *Oberhausu*, a to včítane schematicky zaznamenaného kostola so šírkou 8 siah, t. j. 15,17 m, a dĺžkou 16 siah, t. j. 30,34 m, s pravouhlým presbytériom a naznačenou trojicou kaplniek na každej strane, pričom ale oproti súčasnému stavu práve dlhšia bočná fasáda kostola kopíruje uličnú líniu banskobystrického námestia.¹⁴⁸ [obr. 2] Podľa prvotnej idey mala byť vedľa presbytéria kostola na evanjeliovej strane umiestnená sakristia a nad ňou chór prístupný z vonkajšej strany točitým schodiskom. V tej istej výškovej úrovni mala na kostol nadväzovať pomerne dlhá a úzka budova kolégia v tvare písmena L, a to najskôr jednotlivými triedami gymnázia (1. Parva; 2. Principia; 3. Gramatica; 4. Syntaxis; 5. Poetica; 6. Rhetorica), prístupnými zvonka a oddelenými od samotného priestoru klauzúry („*Ambitus ad Collegium et aream*“), v rámci ktorej sa na prvom podlaží mala nachádzať administratíva prokurátora kolégia a ďalej spoločná jedáleň, sanatórium s východom do záhrady a nakoniec kuchyňa s príslušným zázemím. Pôdorysne identické druhé a tretie podlažie je popísané len verbálne: na druhom podlaží je navrhovaná knižnica a návštevné miestnosti, rovnako ako škola o poschodie nižšie, prístupné samostatným schodiskom; v rámci klauzúry sa ďalej počítalo s ubytovaním magistrów, pátrov a rektora kolégia, spoločenskou miestnosťou, domácou kaplnkou a samostatnou miestnosťou pre chorých. Celé tretie podlažie malo byť vyhradené tretej probácii. Na základe ďalšej, náčrtom vyvolanej korešpondencie je ale zrejme, že provinciálov návrh vtedajší banskobystrický superior František Urfahrer (1643 – 1705), pôvodcom z bavorského Kelheim, ohodnotil ako hrubý či neprofesionálny („*rude delineatio idea*“) a ako sám uviedol, po viacerých konzultáciách s inými členmi Spoločnosti Ježišovej k nemu 10. septembra 1693 formuloval šesť zásadných výhrad adresovaných predstavenému profesného domu vo Viedni Františkovi Siserovi (1630 – 1718):

1. *Celá ubytovacia časť kolégia aj terciátu je na ulici, ktorá je v celom meste najblativejšia a najsmradľavejšia a brána kolégia je zo strany*

ctihodný páter provinciál do Banskej Štiavnice, odtiaľ zamieril na majetky do Pečenica a do prepozitúry v Šahách, sprevádzal ho páter predstavený.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium 1677 – 1695*, záznamy z 23. a 26. júla 1693.

¹⁴⁸ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 45^r.

mäsiarskych jatiek a trhu, kde je najväčší hluk a smrad a blato. Cez túto ulicu zvyknú hnať dobytok, svine, kravy, z čoho je smrad a blato. A smrad je navyše aj z uhoľného dymu, ktorý možno obvykle vo veľkých množstvách zacítiť mimo mesta pri bráne vedúcej do tejto ulice.

2. *Triedy školy sú navrhnuté ako pokračovanie chrámu, čo sa nedá uskutočniť bez veľmi veľkých ťažkostí.*
3. *Ani tí v kolégiu, ani pátri terciári by nemali prístup k chóru cez kolégium a museli by chodiť cez dvor.*
4. *Nemohol by sa urobiť žiaden príbytok pre domácu čelad', žiadna stajňa pre kone a prístrešok na uskladnenie dreva, iba ak pri múre mestského domu.*
5. *Z peknej domácej záhrady by sa ubralo dobrých 9 až 10 siah. Zbytok záhrady by bol aj malý, aj príliš tesný pre dvojnásobnú spoločnosť, teda pre obyvateľov ako kolégia, tak i terciátu.*
6. *V časti, kde by v ulici mali byť ubytovaní naši a stáť škola, by sa musela urobiť pivnica, čo by bolo spojené s veľkým problémom, pretože po tej ulici pri našom múre vyteká mestská voda, ktorá je na inom mieste zvedená do nádrží. Tá vymýva a nesie so sebou pomyje a splašky z veľmi mnohých latrín. Na tom mieste sa vidí byť nemožné postaviť pivnicu.¹⁴⁹*

František Urfahrer ale vzápätí v liste pokračuje, že na riešenie týchto priestorových problémov „by predsa bol jediný spôsob, ak by sa odložilo započatie stavby približne o rok, za ktorý čas verím, že by sa mi

¹⁴⁹ „*1^{mo} Habitatio tota collegii et tertioratus est ad plateam totius urbis maxime lutosam et foetidam, et porta collegii e regione macellorum, ubi maximus clamor et faetor, ac lutum. Pelluntur per hanc plateam toto anno pecora, porci, vaccae unde clamor, lutum, faetor: faetor insuper e fumo carbonum, qui extra urbem ad portam huius plateae experi in maxima copia solent.*

^{2o} *Scholae designantur ad templi contiguitatem, quod sine molestia maxima fieri non poterit.*

^{3o} *Nullus per Collegium daretur accessus neque Collegialibus, neque Patribus tertiariis ad chorum, ad quem necesse esset transire aream.*

^{4o} *Nulla fieri posset habitatio pro familia domestica, nullum pro equis Stabulum, Porticus pro lignis ex conservandis nisi forte ad murum domus civicae.*

^{5o} *Decederent ex horto domestico amoeno sane 9. vel 10. orgiae. Essetque hortus residuus et brevis et angustus nimis pro duplici Communitate et Collegialium et Tertiariorum.*

^{6o} *Qua parte per plateam esset habitatio nostrorum et Scholae, deberent fieri cellarium, quod summo esset incommodo, quia per plateam illam penes murum nostrum effluit aqua urbi aliunde ad fontanas inducta, quae eluit secumque defert quamplures latrinas. Ubi impossibile videtur posse fieri cellararia.“ ARSI, Austr. 225 (Fundationes), fol. 51r – 52v.*

alebo podarilo zozbierať takú sumu peňazí, aby sa dal kúpiť a zaplatiť susedný mestský dom, alebo by som objavil patróna, ktorý by vynášiel prostriedky, ako získať tú budovu alebo peniaze na výdavky.“¹⁵⁰ Superior teda uvažoval o kúpe domu v susedstve Oberhausu, tzv. Mühlsteinovho domu, v závere 17. storočia v majetku mesta Banská Bystrica a nazývanom aj „druhou radnicou“, pretože v ňom bola v tom čase situovaná celá mestská administratíva. Popritom počítal najmä s podporou novovymenovaného hlavného komorského grófa Alberta Ludwiga Thavonath von Thavon, ktorý sa podľa Urfahrerových slov rovnako angažoval aj v znovupostavení stĺpa Panny Márie Immaculaty. Práve k tomuto kultovému miestu zamýšľal superior orientovať čelnú fasádu nového kostola, t. j. otočiť ho oproti diskutovanému náčrtu o 90 stupňov, a rovnako je zrejmá aj jeho idea osadiť budovu kolégia a terciátu priamo na hlavné námestie.¹⁵¹ „Prví stavitelia“, ako seba a svojich konzultantov charakterizuje František Urfahrer, si teda limity svojich priestorových možností uvedomovali a snažili sa čo najzodpovednejšie k stavbe kostola a kolégia pristupovať: na základe príkazu provinciála mal dokonca v tejto prípravnej fáze prísť do Banskej Bystrice ako odborný konzultant rehoľný staviteľ fráter Rafael Renner (1639 – 1701)¹⁵² pôvodom z bavorského Ried, ktorý v tom

¹⁵⁰ „Modus tamen unicus esset si adhuc uno circiter anno differretur aedificii inchoatio intra quod Spatium fiderem mihi vel summam pecuniae colligere, ut domus vicina civica emi et exsolvi posset, vel reperire Patronum, qui eiusdem aquirendae sive expensis nostris inveniret medium.“ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 51^r – 52^v.

¹⁵¹ „Habet domus civica hortum aequae magnum et longum ac noster est, habereturque duplex unus pro collegialibus, alter pro Tertiariis. Nihil utroque horto decederet, accederent potius in longum 3. vel plures orgiae. Esset praeterea Porta Collegii ad forum, et tota Collegialium habitatio et Tertiariorum habitatio versus utrumque hortum, area praeterea Collegii Spaciosissima ac elegans.“ (Ten meštiansky dom má záhradu rovnako veľkú a dlhú ako je naša, boli by teda k dispozícii dve, jedna pre kolégium, druhá pre terciát. Nič by sa nemuselo uberať ani z jednej záhrady, skôr by pribudli do dĺžky tri alebo aj viac siah. Okrem toho by bola brána kolégia smerom na námestie a celé ubytovacie priestory kolégia aj terciátu smerom na jednu a druhú záhradu a miesto kolégia by bolo veľmi priestranné a elegantné.) ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 51^r – 52^v.

¹⁵² „Evoco iussu R. P. Provincialis Szakolcza Raphaellem Renner ut cum eo praesente conferam: cuius, ubi advenit, sensum Reverentiae Vestrae etiam perscribam.“ (Zavolať som z príkazu ctihodného otca provinciála Rafaela Rennera zo Skalice, aby som to prejednal s ním osobne. Keď príde, dám vedieť Vašej ctihodnosti aj jeho názor.) ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 51^r – 52^v.

časе viedol výstavbu budov pripravovaného jezuitského kolégia v Skalici.¹⁵³ Zámer kúpy susediaceho domu sa však nepodarilo dotiahnuť do šťastného konca, a tak bola uskutočnená stavba kostola a kolégia výsledkom kompromisu na pôvodnej parcele tzv. *Oberhausu*, a to pravdepodobne na základe alternatívneho, nateraz neznámeho plánu. V centrálnej rímskej dokumentácii je archivovaná jeho vysvetľujúca textová legenda,¹⁵⁴ [obr. 3] aprobovaná vtedajším *consiliarius aedificiorum* Filipom Bonannim (1638 – 1725) 14. novembra 1694.¹⁵⁵ Pri porovnávaní so súčasným stavom je zrejmé, že hoci bol kostol sv. Františka Xaverského predsa len natočený fasádou s hlavným portálom na banskobystričné námestie, architektonická hmota kolégia zostala v podobe definovanej prvotným náčrtom. Kvôli výškovej nivelácii bolo pridané ďalšie podlažie a spoločná jedáleň a kuchyňa boli následne presunuté o poschodie nižšie; k iným výraznejším zásahom v organizácii a radení vnútorných priestorov už nedošlo, značne nelogickým rezíduom dodnes pútajúcim pozornosť diváka však zostal v polovici odseknutý stredoveký meštiansky dom Michala Königsbergera. Aj keď je dnes dobre známe, že akt aprobácie, dokumentovaný aj v prípade Banskej Bystrice v rokoch 1693 – 1694, bol viac kontrolou funkčnosti a dodržiavania všeobecne záväzných regulí pre jezuitskú architektúru ako samotného výberu architekto-

¹⁵³ Rafael Renner signoval aj jeden z prípravných projektov skalického kolégia z roku 1690. Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 488 – 489, kat. č. 243. RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 412, kat. č. 66 [P. Fidler], tu je uvedený ako „Charles Raphael Renner“, a to na základe zlej identifikácie v prameňoch, kde je jeho autorstvo projektu uvedené ako „per Char: [=Charissime] Raphaellem Renner“. Pozri ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 47^r. O jeho podiele na architektonických realizáciách nateraz nemáme presné správy, v zázname o jeho úmrtí vo výročnej správe Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej za rok 1701 je však uvedené: „*Varia per vitae decursum munia gessit industriae; plurimos autem vitae annos in operae aedili, quo supereminuit, posuit feliciter. Duo supra vicena solemnia aedificia duxit usque in fastigium, pars templi, pars collegia, pars monasteria.*“ (Počas behu života konal rôzne povinnosti vyžadujúce usilovnosť: viaceré roky života úspešne strávil správaním stavieb [= stavbyvedúci], v čom vynikal. Navyše, za dve dvadsaťročia viedol posvätné stavby až do dokončenia, a to tak chrámy, ako aj kolégiá a kláštory.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae Annuae 1701*, fol. 79^r – 79^v.

¹⁵⁴ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 55^r – 55^v.

¹⁵⁵ ARSI, Austr. 225 (*Fundationes*), fol. 54^r – 54^v.

nického typu či štýlu architektúry,¹⁵⁶ vytvorenie centrálnej pozície *consiliarius aedificiorum* vytváralo a potvrdzovalo istú korporátnu identitu stavieb Spoločnosti Ježišovej ako takých, tzv. *ratio aedificiorum*.¹⁵⁷ Týmto termínom sa dnes dokonca nahrádza v minulosti používaný pojem tzv. jezuitského štýlu.¹⁵⁸ Pokiaľ by sme sa vrátili ku konceptu kolektívneho úsilia, ktoré postrádalo odborníkov a na ktoré boli odkázané periférne lokality, ako Paul Shore charakterizuje stavbu kostola a kolégia v Banskej Bystrici, práve rímskymi archiváliami dokumentovaný proces jej prípravy, do ktorého aktívne vstupovali všetky tri strany, a to lokálne centrum, t. j. Banská Bystrica, centrum provincie, t. j. Viedeň, a nakoniec generalát v Ríme, formulovaním svojich stanovísk, kritiky či návrhov na zlepšenie je ilustratívnym príkladom korporátnej identity, spolupatričnosti a spolupráce.¹⁵⁹ Spoločnosť Ježišova nikdy nikoho nenechala napospas medvedom! Základný kameň budovy kolégia v Banskej Bystrici bol slávnostne položený v roku 1695 hlavným komorským grófom v stredoslovenských banských mestách Albertom Ludwigom Thavonath von Thavon,¹⁶⁰ ten sa zrejme zaslúžil i o podstatné financovanie

¹⁵⁶ TERHALLE, Johannes: ...ha della Grandezza de padri Gesuiti. Die Architektur der Jesuiten um 1600 und St. Michael in München. In: *Rom in Bayern. Kunst und Spiritualität der ersten Jesuiten*. ed. R. Baumstark, München : Hirmer Verlag, 1997, s. 101.

¹⁵⁷ Pozri BÖSEL, Richard: Jesuitenarchitektur – zur Problematik ihrer Identität. In: CEMUS, P. – CEMUS, R. (eds.): *Bohemia*, s. 1327 – 1346. BÖSEL, Richard: La ratio aedificiorum di un'istituzione globale tra autorità centrale e infinità del territorio. In: *La arquitectura jesuítica. Actas del Simposio Internacional celebrado en Zaragoza del 9 al 11 de diciembre de 2010*. eds. I. Álvaro Zamora – J. Ibáñez Fernández – J. Criado Mainar, Zaragoza : Institución Fernando el Católico, 2012, s. 39-69.

¹⁵⁸ Pozri LEVY, Evonne: *Propaganda and the Jesuit Baroque*. Berkeley, CA : University of California Press, 2004, s. 15 – 41 [s bibliografickými referenciami k téme].

¹⁵⁹ Porovnaj BÖSEL, Richard: Jesuit Architecture in Europe. In: *The Jesuits and the Arts 1540 – 1773*. eds. J. W. O'Malley, S. J. – G. A. Bailey, Philadelphia : Saint Joseph's University Press, 2005, s. 63 – 122.

¹⁶⁰ „*Neosolii incepit nova Collegii fabrica, sub veris initium, ubi primum pro fundamento lapidem in spectatissima Dominorum inclytæ camerae Cesareae officialium corona, inter festivos tubarum et tympanorum applausus posuit ipse Illustrissimus Dominus Fodinarum pro Caesare Praefectus, Camerae graffium vocant, aggratulante numerosa spectatorum turma, ferebat et initium, sic, ut in transversa parte primi iam muri in altum se extollant. Dabit divina bonitas, ne quoque annis insequentibus medium tepeat, ut domus huius vere firmus sit murus, qui haereticorum perfidie et conatibus immobiliter obsistat.*“ (S príchodom jari sa v Banskej Bystrici začala stavba nového kolégia, keď prvý kameň základov v ctihodnej

stavby z rozpočtu cisársko-kráľovskej komory.¹⁶¹ Proces výstavby postupoval rýchlo: v roku 1696 mala budova už tri podlažia,¹⁶² o rok neskôr bolo dokončené a zastrešené aj posledné štvrté podlažie¹⁶³ a celý objekt bol sfinalizovaný v roku 1702.¹⁶⁴ Dňa 31. júla toho istého

korune pánov hodnostárov slávnej cisárskej komory za slávnostných zvukov trúb a bubnov položil sám najjasnejší pán banský cisársky prefekt, volajú ho komorským grófom, za jasotu početného zástupu divákov a počiatkový zápal pokračoval tak, že v priečnej časti sa už týčia do výšky prvé múry. Dá dobrota Božia, aby nevychladol ani v nasledujúcich rokoch, aby múr tohto domu bol skutočne pevný, aby neporušený vzdoroval nástrahám a pokusom o rozvrat zo strany kacírov.) ARSI, Austr. 153 (*Litterae Annuae* 1695), fol. 61r. Porovnaj tiež ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. SNK Martin, RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710*, s. 170.

¹⁶¹ „Anno 1701. Pro Collegii fabrica plurima etiam materialia a Camera nobis subministrata partim gratis, partim moderato nostro impendio.“ (Rok 1701. Pre stavbu kolégia nám väčšinu materiálu poskytla komora, čiastočne zadarmo a čiastočne za skromný poplatok.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. „In horto suburbano nova facta pro praedio cincta, cedente benevole pro ea spatium incluta Camera, cuius subsidio ac favore plurima iam materialia pro universa Collegii fabrica hactenus nobis subministrata fuisse partim Moderato nostro impendio, utrumque benevolens vulgari: unde pars postrema aedificii duodecim orgiarum e fundamento jam eluctata primam exhibet contignationem, ambitus lapide quadro instratos, interiora variorum opera artificium exculta, et necessaria supellectile instructa.“ (V predmestskej záhrade bolo hospodárstvo obohnané novým múrom, na ktorý postúpila láskavo miesto slávna komora a s jej pomocou a priazňou a čiastočne s naším skromným príspevom bola pre nás už zaobstaraná väčšina materiálu pre celú stavbu kolégia, čo jedno i druhé dovolila zverejniť. Preto už bola od základov zavŕšená posledná časť stavby o dvanástich siahach a už možno vidieť prvé poschodie, ambity sú vydláždené štvorcovým kameňom, interiéry sú zveľadené dielami rôznych umelcov a miestnosti vybavené nábytkom.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 165, *Litterae annuae 1701*, fol. 65v.

¹⁶² „Anno 1696. Fabrica Collegii ad tres contignationeseducta, factus Canalis subterraneus, isque muratus cum fornice nonaginta et aliquot orgiarum ad educendam aquam, fabricae grave incomodum immitantem.“ (Rok 1696. Stavba kolégia bola dovedená do troch poschodí, vykopal sa podzemný kanál a ten bol zakrytý murovaným oblúkom deväťdesiat a niečo siah, aby odviezol vodu, ktorá spôsobovala veľký problém pre stavbu.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁶³ „Anno 1697. Post perfectam tractus unius 4^{ta}m Contignationem fabricae tectum impostum.“ (Po dokončení štvrtého poschodia jedného traktu bola na stavbu položená strecha.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97.

¹⁶⁴ Nateraz nie sú z prameňov známe konkrétne mená realizátorov stavby kolégia: ako správca budov („habet curam fabricae“) je počas výstavby kolégia a kostola v rokoch 1695 – 1704 uvedený laický brat Juraj Wisinger (1633 – 1717), pôvodom z rakúskeho Kremasu. Pozri LUKÁCS, L.: *Catalogus generalis III.*, s. 1860. Záznamami v matrikách Banskej Bystrice a okolitých dedín (napr. Španej Doliny) sú okolo roku 1700 doložení viacerí, doteraz neuvedení murárski majstri, kamenári, sochári či maliari, ktorí mohli na tomto, v regióne významnom podujatí participovať, ako napr. murársky majster

roka položil zvolenský vice-arcidiakon a lupčiansky farár Jakub Janscho [Jancso] základný kameň nového kolegiálneho kostola¹⁶⁵ určeného jednak pre samotných členov Spoločnosti Ježišovej a študentov gymnázia, jednak pre výrazne zväčšenú obec katolíckych veriacich v Banskej Bystrici a okolí.¹⁶⁶

Výstavbou svojho kolégia s rehoľným kostolom sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici v rokoch 1693 – 1712 priniesla Spoločnosť Ježišova do širšieho priestoru stredného Slovenska nielen prvú barokovú stavbu vôbec, ale odovzdala mestu aj pioniersku skúsenosť s prítomnosťou cirkevnej rehole a jej uzavretým areálom¹⁶⁷

Johann Resler (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam zo 17. augusta 1703), kamenársky majster pôvodom z Banskej Bystrice Peter Jager (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 29. apríla 1696), sochár pôvodom z Prahy Caspar Zacharias (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 9. februára 1694), tirolský sochár Joseph Hörman [Hermann] (MV SR, ŠA BB, ZCM, Špania Dolina – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1674 – 1715*, záznam z 10. novembra 1697, *Matrika krstených 1694 – 1715*, záznam z 23. augusta 1700 a záznam z 8. januára 1703; MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika zomrelých 1693 – 1723*, záznam z 3. januára 1706), maliar pôvodom z Banskej Bystrice Samuel Swiženy (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1677 – 1699*, záznam z 26. septembra 1696) a maliar Martin Anton Jäger (MV SR, ŠA BB, ZCM, Banská Bystrica – Rímskokatolícka cirkev, *Matrika sobášených 1701 – 1761*, záznam z 19. júna 1703).

¹⁶⁵ „Anno 1702. Posita templi Collegialis fundamenta in festo S. P. Ignatii, nomine ArchiEpiscopi Leopoldi à Kollonitz primum lapidem ponente Adm R. D. Jacobo Janscho Vice Archidiacono Soliensi nec non inclyta camera hujate. Fabrica Collegii omnibus numeris absoluta.“ (Rok 1702. Základ kolegiálneho chrámu bol položený na sviatok svätého pátra Ignáca, prvý kameň položil menom arcibiskupa Leopolda Karla von Kollonitsch stihodný pán Jakub Janscho, zvolenský vicearcidiakon, ako aj tunajšia slávna komora. Stavba kolégia bola ukončená a schválená vo všetkých číslach.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 97. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 097, *Litterae annuae 1702*, fol. 51^v. O dokončení stavby kolégia referoval jeho rektor Ján Häffel do Ríma 16. septembra 1702. ARSI, Austr. 10 (*Epistolae Generalium 1695 – 1705*), s. 610.

¹⁶⁶ V roku 1695 mala farnosť Banskej Bystrice spolu s farnosťou v Španej Doline 7954 praktikujuúcich katolíkov („*Communicantis vero numerus tam Neosolii in templi Germ. et Slav. quam in Valle Dominorum*“), oproti tomu vo farnosti Banskej Štiavnice to bolo 10 432 praktikujuúcich katolíkov. SNK Martin, sign. RHKS 1425c, *Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1684 usque 1710*, s. 171, 173.

¹⁶⁷ V Banskej Bystrici nie je prekvapivo doložená prítomnosť žiadneho cirkevného rádu ani v stredoveku.

(tzv. *Insula*), ktorý v Banskej Bystrici predstavuje úplne nové architektonické riešenie, a to nielen zo sociálneho hľadiska, ale aj z pohľadu dovtedy neznámej urbánnej, priestorovej či hmotovej koncepcie. Rozvrh ranonovovekých jezuitských areálov totiž nikdy nemal vzťah k architektúre tzv. „malých ľudí“ či meštianstva, ale vychádzal z mestských šľachtických palácov alebo verejných profánnych stavieb.¹⁶⁸ Je ale tiež pravdou, že banskobystrický areál má veľmi ďaleko od ideálnej pôdorysnej schémy veľkorysého, kompaktného a na os orientovaného stavebného bloku kostola a kolégia, ako ju poznáme z návrhov talianskych architektov 16. a 17. storočia;¹⁶⁹ jeho pôdorys totiž vychádzal z objektívnej požiadavky čo najlepšie využiť úzku, už v stredoveku zadefinovanú parcelu a jej priestorové či terénne možnosti. Zároveň však musela každá pôdorysná schéma jezuitského areálu spĺňať rehoľné požiadavky na funkčné a prehľadné usporiadanie, a to nielen tzv. vnútorných priestorov klauzúry (t. j. domáca kaplnka, refektár, kuchyňa a priestor pre administratívu, komunálna miestnosť a knižnica, priestor a ubytovanie pre rektora kolégia, pátrov a magistrôv ako aj pre laických pomocníkov, oddelený priestor pre chorých, v Banskej Bystrici i oddelený priestor pre terciát, a nakoniec hospodárske zázemie, v ideálnom prípade so záhradou), ale aj priestorov s tzv. vonkajšou funkciou (t. j. vrátnica, hovorňa, hostovské izby, a tiež samotné gymnázium s aulou a divadlom).¹⁷⁰ Školské priestory boli najskôr lokalizované v materskej budove kolégia, v roku 1765 bola dokončená nová budova školy s divadelnou sálou na poschodí pristavaná za hlavný blok smerom ďalej do záhrady.¹⁷¹ V Banskej Bystrici boli všetci študenti zjavne ubytovaní mimo kolégia, plánované priestory pre seminár či internát sa nenachádzajú jednak na pôvodných plánoch z roku 1693, jednak nie sú zaznamenané ani na pláne Petra Grossmanna z roku 1774. Splnenie požiadavky na dobré a funkčné prepojenie jednotlivých priestorov je však najilustratívnejšie čitateľné v podobe kostola, ktorého úlohou bolo na jednej strane otvoriť sa smerom k mestu, Franti-

¹⁶⁸ TERHALLE, J.: ...ha della Grandezza, s. 98.

¹⁶⁹ Pozri TERHALLE, J.: ...ha della Grandezza, s. 93 – 94.

¹⁷⁰ Pozri NISING, H.: ...in keiner Weise prächtig, s. 51.

¹⁷¹ Porovnaj pozn. 114.

šek Urfahrer žiadal o natočenie kostola hlavnou fasádou na námestie a k mariánskemu stĺpu, na strane druhej, a rovnako požadované superiorom, komunikovať smerom dovnútra so všetkými podlažiami kolégia. Banskobystrický jezuitský kostol sv. Františka Xaverského, podstatne prestavaný a upravený v 19. storočí v klasicizujúcom duchu,¹⁷² možno na základe plánov i jeho súčasnej podoby charakterizovať ako stredoeurópsky stavebný typ tzv. *Wandpfeilerkirche*¹⁷³ s neoddeliteľným presbytériom a bez číh len náznaku transeptu, s tromi bočnými kaplnkami na každej strane vydelenými v priestore dovnútra vťahnutými nosnými piliermi. Tieto kaplnky boli dostatočne hlboké na to, aby nad nimi vznikli otvorené a priebežne prichodné galérie pre pátrov s priamym prístupom z kolégia cez oratórium za hlavným oltárom, a v akejsi slučke dokonca spájajúce kolégium s hudobným chórom na opačnej strane kostola. Pokiaľ boli tieto pomerne vysoké emporie dostupné a využívané priamo z tretieho podlažia vyhradeného komunitě pátrov,¹⁷⁴ terciári mali samo-

¹⁷² Mimoriadne negatívne názory na barokové umenie formuloval vo svojej, do veľkej miery umenovednej práci aj jeden z banskobystrických biskupov Arnold Ipolyi-Stummer (1823 – 1886), v úrade v rokoch 1871 – 1886. Pozri IPOLYI, Arnold – STORNO, Franz: *Geschichte und Restauration der kirchlichen Kunstdenkmale in Neusohl*. Budapest : in Commission bei der Verlags-Buchhandlung der ungarischen Akad. der Wissenschaften, 1878, s. 60 – 67.

¹⁷³ Z novej literatúry pozri FIDLER, Petr: Zum Mäzenatentum und zur Bautypologie der mitteleuropäischen Jesuitenarchitektur. In: KARNER, H. – TELESKO, W. (eds.): *Die Jesuiten*, s. 211 – 230. DEUER, Wilhelm: Der Klagenfurter Dom als Prototyp der frühbarocken Wandpfeilerkirche in den Alpenländern? – Eine These. In: *Die Jesuiten in Innerösterreich – Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert*. eds. W. Drobesh – P. G. Tropper, Klagenfurt; Ljubljana; Wien : Hermagoras, 2006, s. 157 – 180. KARNER, Herbert: Die schlesischen Jesuitenkirche in Breslau und Brieg: Architektur und Bild im Spannungsfeld jesuitischer Modelle. In: CEMUS, P. – CEMUS, R. (eds.): *Bohemia*, s. 1347 – 1373. HORVAT-LEVAJ, Katarina – BARIČEVIĆ, Doris – REPANIĆ-BRAUN, Mirjana: *The Academic Church of St Catherine in Zagreb*. Zagreb : Institute of Art History, 2011, s. 19 – 133. KARNER, Herbert: Jesuitenarchitektur im Donauraum: regional – national – übernational? In: *Barocke Kunst und Kultur im Donauraum II*. eds. K. Möseneder – M. Thimann – A. Hofstetter, Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2014, s. 424 – 435.

¹⁷⁴ Toto oratórium bolo v roku 1749 dobudované na kaplnku sv. Jána Nepomuckého. „Anno 1749. Chorus Veteranorum in Sacellum S. Joannis Nepomuceni conversus exstructa ibidem ara et pictura murum omnem ornante.“ (Chór starších [=pátrov] sa zmenil na kaplnku sv. Jána Nepomuckého, vystaval sa tam oltár a celú stenu pokryli maľby.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103.

statný prístup na oratórium o poschodie vyššie, otvorené do lode kostola dvomi oknami za hlavným oltárom. Situovanie podobných dvojítých oratórií nad sakristiou za alebo po stranách presbytéria kostola nie je v jezuitskej architektúre veľmi obvyklé, dokonca skôr výnimočné; nateraz porovnateľným príkladom je len zámer postaviť dvojicu oratórií na druhom a treťom podlaží nad sakristiou v jezuitskom kostole sv. Kataríny v Záhrebe (1620 – 1632), ktoré mali spájať kostol s tamojším kolégiom rovnakým princípom ako v Banskej Bystrici.¹⁷⁵ Východisko pre stavebný typ tzv. *Wandpfeilerkirche* možno hľadať v neskorostredovekých halových kostoloch, pre stredoeurópske prostredie pretransformovaných do barokovej podoby v jezuitskej architektúre juhonemeckého prostredia (tzv. *Provincia Germaniae superioris*), a to najskôr v jezuitskom kostole sv. Michala v Mníchove (1583 – 1597), následne zvlášť v tzv. *Studienkirche* v Dillingen an der Donau (1611 – 1617)¹⁷⁶ a približne od 40. rokov 17. storočia už v pomerne vyvinutej a štandardizovanej stavebnej typológii prirodzene cirkulujúcej v rámci sietí definovaných jezuitskou geografiou umenia (Steyr 1635 – 1648, Judenburg 1635 – 1658, Leoben 1660 – 1666, Linz 1667 – 1678, Passau 1665 – 1677).¹⁷⁷ V kontexte rozšírenia tzv. *Wandpfeilerkirche* v architektúre strednej Európy možno upozorniť na nedatovaný a nateraz bližšie neidentifikovaný, resp. „alternatívny“ a „možno lepší plán“ („*alia idea templi fortasse paulo melior*“) zachovaný v rozsiahlej kolekcii jezuitskej dokumentácie v Bibliothèque nationale de France v Paríži.¹⁷⁸ [obr. 4] Z mierky zaznamenatej na projekte je zrejmé, že navrhovaná šírka tohto chrámu bola 56 stôp (t. j. 17,69 m), ideový náčrt pre Banskú Bystricu z roku 1693 referuje o 8 siahach (t. j. 15,17 m) a jeho dĺžka zodpovedala približne dvojnásobku šírky. Najmä vďaka charakteru otvorenej haly s pravouhlým presbytériom,

¹⁷⁵ HORVAT-LEVAJ, K. – BARIČEVIĆ, D. – REPANIĆ-BRAUN, M.: *The Academic Church*, s. 68 – 71.

¹⁷⁶ Okruh jezuitských kostolov súvisiacich s realizáciou v Dillingen an der Donau detailne sledoval CHIPPS SMITH, Jeffrey: *Sensuous Worship. Jesuits and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*. Princeton; Oxford : Princeton University Press, 2002, s. 110 – 116.

¹⁷⁷ KARNER, H.: *Jesuitenarchitektur*, s. 427.

¹⁷⁸ Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, sign. FOL-HD-4 (13). Pozri VALLERY-RADOT, J.: *Le recueil*, s. 362, kat. č. 1199.

do priestoru osadenou stenou pre umiestnenie hlavného oltára a obdĺžnikovou sakristiou nadväzujúcou na čelo presbytéria má tento parížsky plán, samozrejme, z optimistického uhla pohľadu, mimoriadne blízko k pôdorysu kostola sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici viditeľnému na nákrese Petra Grossmanna z roku 1774. **[obr. 1]** A ak by sme aj s ohľadom na pesimistickejšie stanovisko túto myšlienku zavrhlí, je jasné, že prostredníctvom zachovaného plánu možno cirkuláciu stavebného variantu tzv. *Wandpfeilerkirche* v jezuitskej architektúre strednej Európy jednoznačne potvrdiť. Žiaľ, problematika jezuitskej architektúry v strednej Európe nie je nateraz natoľko prebádaná, aby bolo možné presnejšie definovať vzťah medzi architektom či jeho korešpondenčným projektom a výkonným staviteľom priamo na mieste, a to napríklad aj niektorým zo schopných laických bratov, ako bol už spomenutý Rafael Renner,¹⁷⁹ prípadne v rokoch 1695 – 1704 v Banskej Bystrici pôsobiaci na poste správcu budov, resp. stavbyvedúceho Juraj Wisinger (1633 – 1717).¹⁸⁰ Banskobystrický kolegiálny kostol tak patrí medzi príklady inej línie konštrukčného princípu ako ďalšia skupina stredo európskych jezuitských kostolov budovaná na princípe tzv. talianskej sály a na dnešnom území Slovenska zastúpená chrámami Spoločnosti Ježišovej napríklad v Trnave (1629 – 1636, Giovanni Battista Carlone), Trenčíne (1653 – 1657, Pietro Spazzo) alebo Košiciach (1671 – 1681), pričom tieto dva stavebné typy, tak ako to veľmi zjednodušene a nešikovne urobil Paul Shore, nie je možné kvalitatívne porovnávať. Kým pôdo-

¹⁷⁹ Medzi rokmi 1673 – 1676 pôsobil ako správca budov („*habet curam fabricae*“) napr. v Linzi, kde v období 1667 – 1678 prebiehala výstavba jezuitského kostola zasväteného sv. Ignácovi z Loyoly typu *Wandpfeilerkirche*. LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 4.* (1666 – 1683). Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 308, 356, 410, 458. V rokoch 1693 – 1698 viedol stavbu nových jezuitských budov v Skalici (LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 5.* (1684 – 1699). Roma : Institutum Historicum S. I., 1990, s. 498, 555, 610, 668, 725. Porovnaj tiež EK Budapest, sign. Ab 106, *Historia Collegii Szabolczensis*, s. 47, 50, 52, 55, 58, 61; a nakoniec, tesne pred smrťou spravoval objekt kostola sv. Salvátora v Bratislave. Pozri LUKÁCS, Ladislaus, S. J.: *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. 6.* (1700 – 1717). Roma : Institutum Historicum S. I., 1993, s. 23, 78.

¹⁸⁰ Porovnaj pozn. 164. Ako správca kostola („*habet curam templi*“) je uvedený v rokoch 1713 – 1715 v trenčianskom kolégiu aj Christophorus Tausch, ktorý tam viedol realizáciu jeho komplexnej interierovej výzdoby. Pozri LUKÁCS, L.: *Catalogi 6.*, s. 690, 738, 785.

rysom a stavebnou typológiou možno banskobystrický kostol sv. Františka Xaverského jednoznačne ukotviť do radu tzv. *Wandpfeilerkirche* Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, oproti týmto príkladom obvykle s dvojvežovým priečelím (Leoben, Linz, Passau) mal jeho pôvodný exteriér veľmi strohý, až výsostne asketický charakter, dnes, po radikálnej prestavbe v 19. storočí známy len z Grossmannovho nákresu z roku 1774. [obr. 1] Jediným zdobným prvkom na námestie orientovanej fasády kostola bol sochársky uchopený portál realizovaný v roku 1735,¹⁸¹ inak ale vonkajšiemu plášťu budovy chýba akákoľvek tvarová štruktúra príznačná pre barokovú sakrálnu architektúru, a to zvlášť v strednej Európe okolo roku 1700.¹⁸² Cielenou praktickou či zvýraznenou striedmosťou exteriéru bez dvojvežového priečelia a len s malým sanktusníkom odkazuje k architektonickým realizáciám v historickej juhonemeckej provincii Spoločnosti Ježišovej, napríklad v Konstanze (1604 – 1607), Hall in Tirol (1608 – 1610), Dillingen an der Donau (1610 – 1617) alebo v Eichstätt (1617 – 1620). Tieto sú však prekvapivo skoro o storočie staršie ako kolegiálny kostol v Banskej Bystrici a referujú skôr k tradícii zaalpskej neskorej renesancie, resp. zhmotňujú videnie architekta Hansa Alberthala [Giovanni Albertalli] (cca 1575 – 1657) pôvodcom z Rovereda v Grisonsku (Graubünden), činnému v strednej Európe v 1. polovici 17. storočia.

Oltáre a ich autori

Kostol sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici bol vysvätený 24. septembra 1715 belehradským a varaždínskym biskupom Lukášom Natalim,¹⁸³ ktorý však v priebehu niekoľkých jesenných týž-

¹⁸¹ „Anno 1735. Nova templi nostri porta erecta.“ (Rok 1735. Bol postavený nový portál kostola.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 101.

¹⁸² Podľa pamiatkového výskumu mal kostol len veľmi jednoduché maliarske iluzívne členenie pilastrami s festónovými hlavicami. Pozri SURA, Miroslav: *Banská Bystrica. Pamiatková rezervácia*. Bratislava : Tatran, 1982, s. 73.

¹⁸³ „Anno 1715. Ecclesia nostra cum majori ara Sancto Xaverio consecrata per Illustrissimum et Reverendissimum Dominum Lucam Natali Episcopum Belgradensem, Tres Campanae ejusdem templi benedictae, et Sacramentum Confirmationis ab eodem administratum.“ (Rok 1715. Najjasnejší a najctihodnejší pán Lukáš Natali, belehradský biskup, zasvätil náš kostol s veľkým oltárom sv. Františkovi Xaverskému, požehnal tri chrámové zvony a vysluhoval sviatosť birmovania.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100. Porovnaj tiež ARKFÚ Banská Bystrica, *Diárium 1703 – 1718*, záznam z 24. septembra 1715.

dňov tohto roka svätzil väčšinu kostolov v oblasti stredoslovenských banských miest, a tak bol tento slávnostný akt už len dozvukom fyzického dokončenia jezuitského kolegiálneho kostola o tri roky skôr. Z prameňov totiž vyplýva, že aj keď bola stavba kostola na niekoľko rokov zastavená, pretože väčšina jezuitov v čase najväčších bojov Rákóczyho povstania v rokoch 1706 – 1708 odišla z Banskej Bystrice do exilu,¹⁸⁴ v roku 1712 sa začali v kostole slúžiť bohoslužby.¹⁸⁵ Zdá sa, že v tomto roku revitalizované banskobystrické kolégium už naplno fungovalo v nových priestoroch, a to aj vrátane iniciovanej tretej probácie; v októbri 1712 prišiel do Banskej Bystrice nielen páter inštruktor Henrich Berzeviczi [Brezovický] (1650 – 1713), ale aj jedenásť pátrov terciárov.¹⁸⁶ V nadväznosti na finalizáciu stavby kostola sú v archívoch postupne zaznamenané donácie na jeho novú oltárnu výzdobu; v súčasnosti sú z nej viditeľné len malé fragmenty, čo bolo určite primárnym dôvodom na jej negáciu Paulom Shoreom. Už v roku 1707 testamentárne poručil barón Ladislav Cziráky de Czirák et Dénesfalva zo Šoprone, ktorý zomrel v Banskej Bystrici 7. novembra 1707, 300 zlatých na nový oltár Najsvätejšej Trojice pre jezuitský kostol sv. Františka Xaverského s presnou predstavou o jeho ikonografickej schéme.¹⁸⁷ Je však otázne, či bol oltár aj vzápätí zrealizovaný, prípadne či sa jeho realizácia neposunula na menej dramatické obdobie po skončení Rákóczyho povstania v roku 1711 a po istej konsolidácii kolégia. Správy o prvých dvoch, skutočne zhotovených oltároch sú známe z rokov 1711 a 1713: v roku

¹⁸⁴ ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99.

¹⁸⁵ „Anno 1712. Divina in nostro templo D^o Xaverio dedicato celebrari caepta.“ (Rok 1712. V našom chráme zasvätenom sv. Františkovi Xaverskému sa začali sláviť bohoslužby.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 106, *Litterae annuae 1712*, s. 108 – 110.

¹⁸⁶ ARKFÚ Banská Bystrica, *Diárium 1703 – 1718*, záznamy z 11. a 28. októbra 1712.

¹⁸⁷ „Primo In medio Altaris est Imago SS. Trinitatis pro fundamentali imagine. 2: Supra hanc Imago Dolorosae V. Matris. 3. Ad latus imaginis fundamentalis Statuae SS. Stephani, et Ladislai Reg Hungariae. 4: Supra has ad latera Dolorosae V. M. Statuae SS. Ignatii, et Francisci Xaverii.“ (1. V strede oltára je obraz Najsvätejšej Trojice ako základný obraz. 2. Nad týmto je obraz Panny Márie Bolestnej. 3. Po stranách základného obrazu sú sochy sv. Štefana a Ladislava, uhorských kráľov. 4. Nad týmito po stranách Panny Márie Bolestnej sú sochy sv. Ignáca z Loyoly a Františka Xaverského.) MNL Budapest, MOL, E 152_I._a. Registrata, Coll. Neosol., Fasc. 7, Nro 31. Porovnaj záznam o donácii ARSI, Austr. 166 (*Litterae Annuae 1709*), s. 92.

1711 bol v bočnej kaplnke na evanjeliovej strane osadený mramorový oltár Očisťovania Panny Márie, resp. Obetovania Pána [obr. 5] za mimoriadne vysokú sumu 2000 zlatých odfinancovanú podľa prameňov grófom Johannom Andreasom Joannellim de Telvana [Giovanni Andrea Giovanelli].¹⁸⁸ Keďže však tento zomrel už v roku 1673, je pravdepodobné a vôbec nie neobvyklé, že zhotovenie oltára bolo naviazané na nejakú staršiu donáciu z obdobia medzi rokmi 1663 – 1673, keď zastával úrad hlavného komorského grófa stredoslovenských banských miest, resp. na testamentárny odkaz viažuci sa k roku jeho úmrtia. V roku 1713 priamo samotné kolégium zaplatilo v lokálnych reláciách rovnako enormnú sumu 1600 zlatých za pendant Joannelliho oltára v náprotivnej kaplnke na epištolnej strane, a to oltár sv. Jozefa Pestúna.¹⁸⁹ [obr. 6] Na základe komparatívnej analýzy a detailného popisu v *Litterae Annuae* z roku 1713 je zrejmé,¹⁹⁰ že ide

¹⁸⁸ „Anno 1711. Altare marmoreum pretio 2000 fl. à Barone Andrea Joanelli in nostro templo fundatum et B. V. praesentatae dedicatum.“ (Rok 1711. Mramorový oltár v našom chráme bol za cenu 2000 florénov zaplatený barónom Andreasom Joannellim a bol zasvätený Blahoslavenej Panne uvedenej do chrámu.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 99. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 230 *Litterae Annuae 1711*, s. 79.

¹⁸⁹ „Anno 1713. Altare S. Josephi in nostra Ecclesia erectu impensis ex aere Collegii 1600 fl.“ (V našom kostole bol vystavaný oltár sv. Jozefa za 1600 zlatých z pokladne kolégia.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100.

¹⁹⁰ „Alterum etiam altare e marmore erectum Divo Christi nutritio primum partis sinistrae sacellum exornat. Forma par illi, quod superioribus annis ab Illustrissimo Domino Barone Joannelli supremo in montanis praefecto (: Camergraviium vulgus dicit :) curatum est. Binae utrinque columnae invicem cohaerentes, compositi ordinis in quadrum excissae, latera tenent: his incumbentes arcus Statuas sustinent SS. Joachim et Annae, altiori nonnihl Beatissimae Virginis effigie mediam coronidem occupante pro altaris meditullio in ovaem figuram excurrrens subscus imaginem D. Josephi desiderat, proxime penicillo nostri cuiusdam Apellis efigingendam, parva interim eiusdem Divi icone substituta. Superficiem arae premit tabernaculum Sanctissimae Eucharistiae servantae aptum, binis majoribus angelis adorantium in morem assistentibus, quod cum omnibus Statuis e Genuensi candido marmore excisum, miram toti operi gratiam inspirat. Pedem altaris duplices gradus faciunt, ara ipsa pulchris inflexibus e rubro marmore elaborata. Altaris huius tum singularis elegantia, cum absolutissimum numeris omnibus artificium, peritissimum quemq in admirationem rapit, profusumq encomium. Pretium totius Structurae florenis mille sexcentis aestimatur, solvendis iam necessario ex aere collegii nisi Superi piam alicuius Benefactoris voluntatem excitarint: nam qui sub conditione aliquot ante annos sumptus promiserant, spem fefellerent.“ (Druhý mramorový oltár zasvätený svätému vychovávateľovi Krista zdobí prvú kaplnku na ľavej strane. Má rovnakú formu ako ten, ktorý v posledných rokoch zaobstaral najjasnejší pán barón Joannelli, najvyšší banský predstavený (tud ho nazýva komorský

o stále existujúce dielo s oltárnym obrazom laického brata Krištofa Tauscha (1673 – 1731), žiaka Andreu Pozza (1642 – 1709) a sprostredkovateľa jeho inovatívnych umeleckých ideí, vychádzajúcich z rímskeho baroka tretej tretiny 17. storočia v rámci širšieho priestoru strednej Európy, a to najmä prostredníctvom väzieb medzi jednotlivými kolégiami a rezidenciami Spoločnosti Ježišovej.¹⁹¹ Atribúcia diel pôvodom tirolskému maliarovi je totiž po roku 1709, keď v jezuitskom prostredí strednej Európy nahradil svojho učiteľa, obvykle podložená v prameňoch formuláciou priam identickou ako v Banskej Bystrici, t. j. „*penicillo nostri cuiusdam Apellis efigendam*“ (vytvorené štetcom nášho Apellesa).¹⁹² Krištof Tausch po smrti svojho učiteľa

grófm). Jeho boky po oboch stranách držia navzájom spojené dva stĺpy usporiadané vysekané do štvorca a na nich ležiace oblúky podopierajú sochy svätého Joachima a svätej Anny. Stredný oblúk zaberá podoba Blahoslavenej Panny, spojovník vybiehajúci do oválnej podoby pre stred oltára je ešte stále bez obrazu sv. Jozefa, ktorý má byť čoskoro namaľovaný štetcom akéhosi nášho Apellesa. Zatiaľ ho nahrádza malá ikona tohto svätca. Pred oltárom stojí tabernákulum na uchovávanie najsvätejšej eucharistie s dvoma po stranách adorujúcimi anjelmi, čo so všetkými sochami vytesanými z bieleho janovského mramoru vdychuje celému dielu pozoruhodný pôvab. Spodná časť oltára má dva stupne a sám oltár tvoria pekné oblúky vypracované z červeného mramoru. Ako jedinečná krása tohto oltára, tak aj najdokonalejšie majstrovstvo jeho vyhotovenia privedie každého znalca k obdivu a vysloveniu pochvaly. Cena celej stavby sa odhaduje na tisícšesťsto florénov, ktoré, ak sa nadriadeným nepodarí prebudiť zbožnú vôľu nejakého dobrodinca, sa musia vyplatiť z pokladnice kolégia, lebo ten, ktorý pred niekoľkými rokmi podmiennečne sľúbil uhradiť výdavky, sklamal nádej.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 107, *Litterae Annuae 1713*, s. 71.

¹⁹¹ Pozri DZIURLA, Henryk: *Christophorus Tausch uczeń Andrei Pozza*. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. HOŁOWNIA, Ryszard: ...weil der Frater Tausch beständig abwesend ist... Der Universalkünstler Christoph Tausch (1673 – 1731) im Dienste der Jesuiten und des Fürstbischofs von Breslau. In: *Reiselust & Kunstgenuss. Barockes Böhmen, Mähren und Österreich*. ed. F. B. Polleroß, Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2004, s. 89 – 102. SERFŐZŐ, Szabolcs: Zur Geschichte des "Pozzismus" in Ungarn. In: *Andrea Pozzo (1642 – 1709). Der Maler-Architekt und die Räume der Jesuiten*. ed. H. Karner, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012, s. 111 – 121.

¹⁹² Porovnaj napríklad atribúciu obrazu hlavného oltára kostola sv. Anny vo Viedni z roku 1716: „*nostris cuiusdam Apellis artifice penicillo depicta*“ (namaľované majstrovským štetcom nášho Apellesa). Pozri PERGER, Richard: Zur Baugeschichte und Ausstattung der Annakirche in Wien I. In: *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*. tom. 40, vol. 1, 1986, s. 13, 18. Na všeobecne neurčité identifikácie umelcov v jezuitských prameňoch ako „*elegante et erudito penicillo*“, „*domesticus*“, „*noster*“, „*unius et nostris*“, „*domesticus Apelles*“ upozorňuje OULÍKOVÁ, Petra: Barocke Konzepte, Entwürfe und

prírodzene nadviazal na Pozzove viedenské účinkovanie a v období medzi rokmi 1709 – 1719 navrhoval a manažoval distribúciu rôznych oltárnych realizácii najmä v geografickom priestore Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej (napr. Passau, jezuitský kostol sv. Michala, 1711 – 1712; Trenčín, jezuitský kostol sv. Františka Xaverského, 1712 – 1715; Prievidza, piaristický kostol Najsvätejšej Trojice a Nanebovzatia Panny Márie, 1714; Viedeň, kostol sv. Anny, 1716; Tešedíkovo, kaplnka sv. Františka Xaverského spravovaná trnavskými jezuitmi, 1717; Cluj, jezuitský kostol Najsvätejšej Trojice, 1718, etc.),¹⁹³ do ktorých obvykle zahrňal tak rehoľných, ako aj lokálnych umelcov.¹⁹⁴ Kým však v rade týchto vymenovaných diel jednoznačne pripadla Krištofovi Tauschovi vedúca úloha, určite tomu tak nie je v prípade na prvý pohľad veľmi klasicizujúcej dvojice bansko-bystrických oltárov Očisťovania Panny Márie a sv. Jozefa Pestúna. Tie boli v staršej ume-
novednej literatúre dokonca hodnotené ako diela pochádzajúce až z 19. storočia (1844).¹⁹⁵ Zvlášť pozoruhodné je ich prevedenie v mramore a nie v, pre strednú Európu tradičnejšom, polychrómovanom dreve. Tomu potom zodpovedajú aj ich ceny 2000 a 1600 zlatých; za drevený polychrómovaný hlavný oltár piaristického kostola v Prievidzi dostal napríklad Krištof Tausch v roku 1714 „len“ 1000 zlatých.¹⁹⁶ Rovnako nie je v stredoeurópskom prostredí okolo roku 1700 častým, resp. je úplne výnimočným nájsť oltárnu schému s ústredným obrazom v tvare oválu, za ktorej východisko je považovaný návrh Gianlorenza Berniniho (1598 – 1680) pre kaplnku Fonseca v

Beschreibungen von Wandmalereien in den Jesuitenkirchen und -Kollegien der Böh-
mischen Jesuitenprovinz. In: *ARS*. tom. 47, vol. 1, 2014, s. 23.

¹⁹³ Podľa prameňov ponúkal v roku 1713 vytvorenie hlavného oltára a nástenných malieb sanktuária aj spolubratom v Banskej Štiavnici za celkovú sumu 3000 zlatých. MNL Budapest, MOL, E 152_I_a. Registrata, Residentia Schemnicziensis, Fasc. 2 (233 – 419) Nro 371 – 4, *Proventus Propriè Parochiales 1713*. Prvýkrát publikované DZIURLA, H.: *Christophorus*, s. 107, 264 – 265.

¹⁹⁴ DZIURLA, H.: *Christophorus*, s. 11-13. HOŁOWNIA, R.: ...weil der. SERFÓZŐ, S.: Zur Geschichte.

¹⁹⁵ Pozri SURA, M: *Banská Bystrica*, s. 114 – 115, obr. 88. O atribúciu oltárneho obrazu sv. Jozefa Pestúna Tauschovi sa na základe štýlovo-kritickej analýzy pokúsil PAPCO, Ján: *Rakúsky barok a Slovensko / Österreichisches Barock und die Slowakei I*. Bojnice : Slovenské národné múzeum, 2003, s. 180 – 181, kat. č. 83.

¹⁹⁶ SERFÓZŐ, S.: Zur Geschichte, s. 118. Pozri tiež KISS, János Jernyei: Die Piaristenkirche zu Kecskemét. In: *Acta Historiae Artium*. tom. 39, vol. 1 – 4, 1997, s. 131 – 164.

rímskom kostole San Lorenzo in Lucina (1660 – 1664)¹⁹⁷ či jeho modifikovaný variant pre hlavný oltár kostola San Tommaso da Villanova v Castel Gandolfo (1657 – 1661).¹⁹⁸ A hoci bola podoba kaplnky Fonseca široko distribuovaná v grafickom prepise slávnych barokových rímskych oltárnych realizácií s názvom *Altaria et sacella varia templorum Romae* vydanom vo vydavateľstve Joachima von Sandrart (1606 – 1688) okolo roku 1690,¹⁹⁹ neobjavuje sa oltárna schéma s oválnym obrazom medzi európskymi realizáciami druhej polovice 17. storočia, resp. začiatku 18. storočia, často; jednou zo zriedkavých aproprácií Berniniho idey je návrh oltára gildy sv. Lukáša pre katedrálu v Antverpách z roku 1689 od Hendrika Fransa Verbruggena (1654 – 1724), dnes v zbierke Museum Plantin-Moretus v Antverpách.²⁰⁰ Vizualna koncepcia banskobystričských oltárov tak nemá, zdá sa, nič spoločné s teatrálnymi oltárnymi schémami odvodenými z návrhov Andreu Pozza jeho žiakmi a nasledovníkmi, ktoré rezonovali vo viacerých európskych regiónoch v prvých dvoch desaťročiach 18. storočia,²⁰¹ v strednej Európe snáď ešte výraznejšie vďaka Pozzovmu viedenskému účinkovaniu.

¹⁹⁷ CODA, Egidia: La Cappella Fonseca in San Lorenzo in Lucina. In: *Gian Lorenzo Bernini. Regista del Baroco. I restauri*. eds. C. Strinati and M. G. Bernardini, Milano : Skira, 1999, s. 57 – 65.

¹⁹⁸ ACKERMANN, Felix: *Die Altäre des Gian Lorenzo Bernini. Das barocke Altarensemble im Spannungsfeld zwischen Tradition und Innovation*. Petersberg : Michael Imhof Verlag, 2007, s. 96 – 137.

¹⁹⁹ [Joachim von Sandrart], *Altaria Et Sacella Varia Templorum Romae, A Celeberrimis Qvondam Architectis Structa, Qvibus Sistuntur Singulorum Orthographia Exterior Scenographia, Ichnographia; Cum Additis Ubique Mensuris*. Noribergae : Sandrart, ca. 1690, obr. XXXVIII.

²⁰⁰ V tomto prípade bol ale sprostredkovateľom idey umelcov brat Pieter Verbrugghen II (1648 – 1691), ktorý počas svojho pobytu v Ríme v rokoch 1674 – 1677 zaznamenal množstvo Berniniho diel. Pozri BOSSU, Charles et al.: *Alla luce di Roma. I disegni scenografici di scultori fiamminghi e il barocco romano*. Roma : De Luca Editori d'Arte, 2016, s. 218 – 219, kat. č. 34.

²⁰¹ KARNER, Herbert: Andrea Pozzo e la finta architettura d'altare in Austria e Boemia. In: *Andrea Pozzo*. ed. A. Battisti, Milano; Trento : Luni Editrice, 1996, s. 183 – 187. GIACOMELLI, Luciana: «...ingannare l'occhio a meraviglia». Invenzioni di altari dal Trattato di Andrea Pozzo nelle botteghe d'arte in Trentino. In: *Andrea Pozzo. Atti del Convegno Internazionale*. ed. A. Spiriti, Comunità Montana Lario Ceresio, 2011, s. 151 – 162. SMOLIŃSKI, Mariusz: Christoph Tausch e la fortuna di Andrea Pozzo in Slesia. In: SPIRITI, A. (ed.): *Andrea Pozzo*, s. 211 – 218. BÖSEL, Richard: La fortuna

Peter a Paul Strudelovci a Lorenzo Mattielli

Punktum za týmito úvahami a otázkami dáva jednak vzájomná korešpondencia dvoch synov hlavného komorského grófa Johanna Andreasa Joanelli de Telvana [Giovanni Andrea Giovanelli] Giovanniho Benedetta (1652 – 1732) a Giovanniho Paola (1658 – 1734), jednak výmena listov medzi mladším z bratov Giovanelliovcov a kanonikom dómu sv. Štefana vo Viedni Domenicom Lorenzom zachovaná v Archivio di Stato di Venezia a publikovaná v kontexte mecénskeho vzťahu tejto bohatej benátskej rodiny k maliarovi Domenicovi Guardimu (1678 – 1716), otcovi troch známych maliarov, a to Gianantonio (1699 – 1760), Francesco (1712 – 1793) a Nicolò (1715 – 1786).²⁰² Ten sa totiž po svojom návrate naspäť do Talianska z Viedne, kde pôsobil v 90. rokoch 17. storočia, stal priam privátnym maliarom oboch Giovanelliovcov, významných objednávateľov výtvarného umenia v oblasti Veneta²⁰³ či Trentina²⁰⁴ a už v tom čase známych a slávnych zberateľov diel talianskych majstrov 15. – 18. storočia.²⁰⁵ Napriek svojmu pevnému zviazaniu predovšetkým s Benátkami a

globale dell'altareistica di Andrea Pozzo. In: *Andrea e Giuseppe Pozzo. Atti del Convegno Internazionale di Studi Venezia, Fondazione Giorgio Cini 22–23 novembre 2010*. ed. R. Pancheri, Venezia : Marcianum Press, 2012, s. 177 – 200. CATTOI, Domizio: L'altare di Santa Maria delle Grazie ad Arco e le ripercussioni del trattato di Andrea Pozzo sull'altareistica trentina. In: PANCHERI, R. (ed.): *Andrea e Giuseppe*, s. 283 – 294. PIAZZA, Stefano: L'influenza del trattato di Andrea Pozzo nell'architettura siciliana del XVIII secolo. In: PANCHERI, R. (ed.): *Andrea e Giuseppe*, s. 295-305. SERFÓZÓ, S.: Zur Geschichte, s. 111 – 121.

²⁰² PEDROCCO, Filippo – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, Federico: *Antonio Guardi*. Milano : Berenice, 1992, s. 17 – 18, 22 – 23.

²⁰³ Napr. pri budovaní rodinnej vily v Noventa Padovana; pozri MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, Federico: Committenze artistiche di una famiglia patrizia emergente: i Giovanelli e la villa di Noventa Padovana. In: *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti*. vol. 151, 1992 – 1993, s. 691 – 752. Bratia financovali aj viaceré sakrálne diela priamo v Benátkach, a to napr. Cappella Giovanelli v benátskom kostole rádu bosých karmelitánov. Pozri *La chiesa di Santa Maria di Nazareth e la spiritualità dei Carmelitani Scalzi a Venezia*. eds. G. Bettini and M. Frank, Venezia : Marcianum Press, 2014.

²⁰⁴ K donačnej politike rodiny Giovanelli v oblasti domovského Trentina pozri SEGNANA, Chiara: *Il ruolo della famiglia Giovanelli nella promozione delle arti in Valsugana fra il XVII e il XVIII secolo*. Borgo Valsugana : Comune di Borgo Valsugana, 2005.

²⁰⁵ HASKELL, Francis: *Patrons and Painters. A Study in the Relations Between Italian Art and Society in the Age of the Baroque*. London : Chatto and Windus, 1963, s. 262. Pozri tiež BARBANTINI, Nino: La quadreria Giovanelli. In: *Emporium*. vol. 27, 1908, s. 183 – 205.

rodinnými panstvami v severnom Taliansku, udržiavali bratia Giovanelliovci v prvom decénií 18. storočia čulé styky s Viedňou, medzi iným tam stále vlastnili palác²⁰⁶ a z prameňov je zrejme, že objednanie oltára pre Banskú Bystricu, miesto pôsobenia svojho otca, zverili zrejme z praktických dôvodov práve viedenskému kanonikovi.²⁰⁷ Ten objednal zhotovenie oltára Očisťovania Panny Márie vo Viedni a niekedy začiatkom decembra 1710 ho najskôr poslal loďou po Dunaji do Komárna a odtiaľ na voze do Banskej Bystrice.²⁰⁸ Už v liste z 15. mája 1710 však oznámil Giovanni Paolo Giovanelli svojmu bratovi, zdržiavajúcemu sa v tom čase v Ljubljane, že kanonik Domenico Lorenzo vyplatil honorár za oltár istému Strudelovi, a to prekvapivo v talianskej Padove:²⁰⁹ „*al Signor Canonico Lorenzo le Sùme (cioè i conti dei pagamenti) fatta somministrar in Padoa a Strudel à Conto dell'Altare di Naisol*“ (pánovi kanonikovi Lorenzovi sumu, tzn. z platobného účtu, ktorú vyplatil Strudelovi v Padove za oltár pre Banskú Bystricu).²¹⁰ S ohľadom na rok 1710 bola s najväčšou pravdepodobnosťou reč o Petrovi Strudelovi (1660 – 1714), v tom čase jednom z najprotežovanejších dvorských umelcov v cisárskych službách, ktorý spolu s bra-

²⁰⁶ PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 16.

²⁰⁷ Pôvodná predstava bratov Giovanelliovcov, a to už v roku 1702, bolo oltár objednaný v nemenovanej sochárskej dielni v Roverete, ktorá dodávala diela pre svokrovcov Giovannioho Paola, a to pre grófa Paride Lodrona (1636 – 1703) a jeho manželku Annu Costanzu von Lamberg. Pozri PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 22. Pravdepodobne sa jedná o známu dielňu Cristofora Benedettiho (1657 – 1740), ktorá realizovala pre rodinu Lodron viacero objednávok. Pozri BACCHI, Andrea: *Scultura barocca a Rovereto*. In: *Rovereto città barocca città dei lumi*. ed. E. Castelnovo, Trento : Editrice Temi, 1999, s. 317 – 347.

²⁰⁸ „*L'Altare già è stato incaminato verso le cità Montane la passata settimana sopra il Danubio, e gionto che sarà a Comora sàra levato di barca e condotto a Neüsoll sopra cari...*“ (Oltár bol už minulý týždeň zaslaný do banského mesta po Dunaji, v Komárne bude zložený z lode a odvezený do Banskej Bystrice na voze...) PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 23.

²⁰⁹ K pomerne neznámemu a tak trochu záhadnému pobytu Paula Strudela v Padove v 80. rokoch 17. storočia pozri DE VINCENTI, Monica – GUERRIERO, Simone: *Scultori trentini a Venezia. Scultori veneziani in Trentino*. In: *Scultura in Trentino. Il Seicento e il Settecento I*. eds. A. Bacchi – L. Giacomelli, Trento : Provincia Autonoma di Trento. Servizio Beni Culturali; Università di Trento. Facoltà di Lettere e Filosofia, 2003, s. 403 – 407. BACCHI, Andrea: Paul Strudel. In: BACCHI, A. – GIACOMELLI, L. (eds.): *Scultura II.*, s. 345 – 348.

²¹⁰ PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 18.

„*Opus pulchrum*“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

tom Paulom (1648 – 1708) realizovali najvýznamnejšie súdobé viedenské objednávky; tomu jednoznačne zodpovedala i cena bansko-bystrického oltára 2000 zlatých. Práve dvaja z troch bratov Strudelovcov, pôvodom z tirolského Cles vo Val di Non, vo svojich sochárskych i maliarskych dielach posledného desaťročia 17. a prvého desaťročia 18. storočia priniesli do viedenského prostredia dve nosné línie talianskeho baroka: jednak benátske inšpirácie s hlavnou orientáciou na tvorbu sochára Giusta Le Court [Josse de Corte] (1627 – 1679) a maliara Johanna Carla Loth (1632 – 1698), jednak poučenie dielami Gianlorenza Berniniho, a to najmä vďaka ceste Petra Strudela do Ríma v roku 1692.²¹¹

Centrálny prvok oltára Očisťovania Panny Márie predstavuje istým spôsobom veľmi klasicizujúci a v lokálnom kontexte zvlášť pozoruhodný oltárny obraz, vďaka ktorému mohlo bansko-bystrické publikum vnímať v stredoeurópskom barokovom umení pomerne zriedkavú mariánsku tému ilustrujúcu text Evanjelia podľa Lukáša (Lk, 2,23-34). Na oválnom plátne, svojím celkovým charakterom blízkym Strudelovej kompozícii Obetovanie Jefteho dcéry (1710 – 1712) umiestnenej na strope tzv. *Bildzimmer* vo viedenskom záhradnom paláci rodiny Schönborn (dnes Österreichische Museum für Volkskunde, Wien) je znázornená scéna Očisťovania Panny Márie, resp. Obetovania Pána, orientujúca hlavnú pozornosť diváka na obeť malého Ježiška v náručí Simeona, podľa príslušného biblického textu starca očakávajúceho zjavenie Ježiša Krista. Vo svojej celkovej obrazovej koncepcii referuje bansko-bystrické oltárne plátno k známym dielam talianskeho umenia 16. a 17. storočia ako napríklad Obetovanie Pána na krídlach organovej skrine v kostole San Sebastiano v Benátkach (1559 – 1560) od Paola Veroneseho (1528 – 1588) či Obrezanie Krista v kostole San Martino v Siene (1636) alebo Obetovanie Pána v zbierke Louvre (1635 – 1640) od Guida Reniho (1575 – 1642) a vtedajšia veľká preferencia samotnej scény v Taliansku či jednotlivých jej komponentov artikulovaných slávnymi talianskymi maliarmi je potom doložená napríklad v obraze Obetovanie Pána (1713) od Sebastiana Ricciho (1659 – 1734), pôvodne v zbierke Sira

²¹¹ KOLLER, Manfred: *Die Brüder Strudel. Hofkünstler und Gründer der Wiener Kunstakademie*. Innsbruck; Wien : Tyrolia-Verlag, 1993, s. 14 – 16.

Richarda Boyle (dnes Chatsworth, Trustees of the Chatsworth Settlement, Devonshire Collection) alebo v obraze s identickým námetom od Giovanniho Domenica Tiepola (1727 – 1804) v zbierke Pinacoteca Ambrosiana v Miláne (okolo 1755).²¹² Súdobá talianska produkcia potom predstavuje pomocou systému *copy – paste* aj východiskový repertoár pre znázornenie ďalších postáv na banskobystrickom obraze, a to nielen pre Pannu Máriu a sv. Jozefa, ale najmä pre štyroch, tzv. „starších“ v chráme, ktorých, ako na prvý pohľad veľmi individualizované postavy máme tendenciu dobovo kontextualizovať; tak napríklad prítomnosť staršieho muža za Pannou Máriou pridriavajúceho si na nose okuliare vychádza už zo stredovekej tradície znázorňovania výjavu Očisťovania Panny Márie.²¹³ To isté potom platí aj pre repusoárovú postavu mladíka v miništrantskej košeli, tzv. superpelícia, ktorý kľáči na ľavej strane obrazu chrbtom k divákovi a v rukách drží hromničnú sviečku. Aj keď by sa na prvý pohľad mohlo zdať, že ide o konkrétnu osobu, takáto postava mladíka sa bežne opakuje v talianskej malbe od záveru 16. storočia vždy v scénach odohrávajúcich sa v chráme, resp. referujúcich k svetlu ako takému. Pokiaľ by sme sa pokúsili bližšie charakterizovať oltárny obraz Očisťovanie Panny Márie dodaný Petrom Strudelom do Banskej Bystrice, pravdepodobne pôjde o dielo jedného z jeho žiakov, a to možno aj v maliarovej privátnej akadémii, ktorý na jednej strane jednoznačne pracoval s talianskymi predlohami, na strane druhej bol v individuálnom maliarskom rukopise silne inšpirovaný dielom Petra Paula Rubensa (1577 – 1640).²¹⁴

²¹² V kontexte klasickej a pomerne statickej kompozície z Banskej Bystrice možno zmieniť Očisťovanie Panny Márie v Oratorio delle Zitelle vo Vicenze z roku 1740 od menej významného, no v okruhu Vicenzy známeho maliara Constantina Pasqualotta (1681 – 1755). Pozri RIGON, Fernando et al.: *I Tiepolo e il Settecento vicentino*. Milano : Electa, 1990, s. 144, kat. č. 4.2.

²¹³ Starší muž s okuliarmi na nose, prípadne s ďalším ikonografickým symbolom knihou ako referenciou k mudrcom či učiteľom, sa potom vyskytuje aj v iných scénach odohrávajúcich sa v jeruzalemskom chráme, ako napr. Uvedenie Panny Márie do chrámu, Obriezka Krista alebo Dvanásťročný Kristus v chráme. Pozri MANN, Heinz Herbert: *Augenglas und Perspektiv. Studien zur Ikonographie zweier Bildmotive*. Berlin : Gebr. Mann Verlag, 1992, s. 39 – 41.

²¹⁴ Hlbšia analýza a potenciálne presnejšia atribúcia bude ďalšou úlohou autorky štúdie.

Kým benátske pramene referujú len k oltáru objednanému bratmi Giovanelliovcami, jeho pendant z roku 1713 svedčí o tom, že z rovnakej dielne pochádza aj tento oltár zasvätený sv. Jozefovi Pestúnovi, ktorý mal podľa prameňov tiež niekto záujem jezuitom zafinancovať, ale nakoniec od donácie odskočil.²¹⁵ Snáď by sme mohli uvažovať o vtedajšom hlavnom komorskom grófovi stredoslovenských banských miest Albertovi Ludwigovi Thavonat von Thavon. Ten jednak s najmladším z bratov Strudelovcov, Dominikom (1667 – 1715), kolaboroval na viacerých technických inováciách banských zariadení v Banskej Štiavnici, jednak prišiel priamo do kontaktu aj s Petrom Strudelom, a to v momente, keď si cisársky dvorný maliar vyhliadol po Turkoch viaceré opustené majetky v historickom Uhorsku, z ktorých v roku 1703 získal do svojho vlastníctva nielen väčšiu obec Kalná nad Hronom, ale aj Strekov, Semerovo a Jasovú, ešte aj dnes známe vinohradnícke dediny medzi Kalnou nad Hronom, Novými Zámkami a Štúrovom. V roku 1714 Peter Strudel prikúpil aj dedinu Hliník (dnes Hliník nad Hronom), dovtedy v správe cisársko-kráľovskej banskej komory v Banskej Štiavnici.²¹⁶ Dokončený oltár sv. Jozefa Pestúna, no bez ústredného plátna, nakoniec zaplatilo banskobystrické kolégium, podľa prameňov bol do hotového oltára dodatočne, niekedy po roku 1713, osadený oválny obraz svätca vytvorený už spomenutým Krištofom Tauschom.²¹⁷ Ako, a či vôbec vstupoval žiak Andreu Pozza do realizácie dvoch banskobystrických oltárov, nevedno: v kontexte dokončenia oltára Očistenia Panny Márie v roku 1710 je pozoruhodné, že viedenský kanonik Domenico Lorenzo referuje Giovanelliomcom, ako sa na završené dielo „prišiel pozrieť istý jezuitský architekt, ktorý tam [v Banskej Bystrici?] postavil kostol, aby ho zmeral, a dotazoval sa, či chce najvznešenejší gróf zabezpečiť aj oltárny obraz, vzhľadom na svoje malé skúsenosti s umením som sa ale toto neodvážil rozhodnúť.“²¹⁸ Dodatočné pomeranie oltára už zjavne

²¹⁵ Porovnaj pozn. 190.

²¹⁶ KOLLER, M.: *Die Brüder*, s. 26 – 28, 232, 259, 317 – 320.

²¹⁷ Porovnaj pozn. 190.

²¹⁸ „L'Altare per Naisol si va perfettionando, et è venuto quivi un Gesuita Architetto, c'ha fabbricato colà la Chiesa à vederlo, et à prenderne la misura, hora bramo saper se li Ecc. mi SS. Conti vogliono ordinare costì la pittura à loro modo, perchè à dire il vero io non la intendo, e

nemohlo prispieť k ideálnemu výsledku: výška oboch bočných oltárov nekorešponduje s priestormi pomerne malých a tmavých kaplniek banskobystrického kostola, čo sa odrazilo predovšetkým v diletantskej úprave oltárnych nadstavcov. Tieto sú totiž len nahrubo dotvorené štukovými oblakmi, ani len v náznaku nepripomínajúcimi berniniovské poňatie prestupovania reality a ilúzie v takto koncipovaných rímskych rodinných kaplnkách. Samozrejme, pri hodnotení lokálnych úprav sú otázne zásahy v 19. a 20. storočí, viaceré časti oboch oltárov sú dnes očividne hrubo premaľované.

Talianске formálne referencie sú prítomné nielen v celkovom charaktere architektúry oboch oltárov, ale aj v ich sochárskej výzdobe. Tá pozostáva zo skulptúr Boha Otca a Ježiša Krista v nadstavci oltára Očisťovania Panny Márie a sv. Joachima a sv. Anny i menšej sochy Panny Márie Immaculaty v nadstavci oltára sv. Jozefa Pestúna, tento oltár dopĺňa aj komplexne riešené mramorové tabernákulum s postrannými sochami adorujúcich anjelov. Hypoteticky identifikovaný Peter Strudel bol, samozrejme, primárne maliarom, otáznym tak môže byť podiel v tom čase už zosnulého cisárskeho dvorského sochára Paula Strudela, ktorý síce zomrel v roku 1708, no publikované pramene svedčia o tom, že Peter Strudel prebral z bratovej pozostalosti viacero sochárskych diel a oltárnych komponentov, a to práve v roku 1710, žiaľ, v niektorých prípadoch detailne nepopísaných.²¹⁹ Najmä sochy Boha Otca a Ježiša Krista výrazne odkazujú k vrcholovej kompozícii Najsvätejšej Trojice na morovom stĺpe „am Graben“ (1679 – 1694), na ktorého realizácii spolu s Johannom Bernhardom Fischerom von Erlach (1656 – 1723) a Lodovicom Ottaviom Burnacinim (1636 – 1707) participoval aj Paul Strudel, jednoznačne ich však možno kvalitatívne hodnotiť nižšie ako sochársku výzdobu oltára sv. Jozefa Pestúna. Táto totiž zo štýlovo-kritického hľadiska viac ako stredoeurópske diela viedenského okruhu pripomína realizácie severotalianских sochárskych dielní, príp. vo Viedni usídlených Talia-

però potrei fare l'elezione (scelta) del soggetto poco perito nell'Arte." PEDROCCO, F. – MONTECUCCOLI DEGLI ERRI, F.: *Antonio Guardi*, s. 22.

²¹⁹ PÜHRINGER-ZWANOWETZ, Leonore: Die Meister des Altars für die kaiserliche Gruft bei den Kapuzinern in Wien. In: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*. tom. 21, 1968, s. 79 – 80.

nov,²²⁰ a v kontexte tvorby bratov Strudelovcov predstavuje zvlášť heterogénny prvok nekolidujúci s ich talianskou či viedenskou produkciou. V prípade neobvyklých, v nadstavci sediacych figúr svätcov sv. Joachima a sv. Anny je otázny ich vzťah k súdobým realizáciám sochára Orazia Marinaliho (1643 – 1720),²²¹ aktívneho v prostredí severotalianskej Vicenzy, a jeho identicky poňatým sediacych figúram v nadstavcoch niekoľkých oltárnych realizácií, napr. hlavný oltár pre Sant'Antonio Abate v Schio (1700) alebo bočný oltár Ružencovej Panny Márie v Santa Maria in Colle v Bassano del Grappa (1704 – 1711).²²² So zreteľom na túto afinitu by snáď bolo možné v otázke autorstva hypoteticky uvažovať o Marinaliho žiakovi a spolupracovníkovi Lorenzovi Mattielli (1687 – 1748),²²³ ktorý sa okolo roku 1710 presídlil z rodnej Vicenzy do Viedne. Tam v roku 1714 získal titul cisárskeho dvorského sochára, a rovnako tam spolu so svojím rozsiahlym sochárskym ateliérom predstavoval v rokoch 1711 – 1737 jedného z najvýznamnejších hráčov pri získavaní viedenských umeleckých objednávok. Nateraz je však s prihliadnutím na pomerne eklektický Mattielliho štýl a jeho časté citácie rôznych talianskych autorov,²²⁴ na začiatku tvorby primárne Orazia Marinaliho,²²⁵ dosť

²²⁰ MILANO, Carlo: Tra committenza e collezionismo: di alcune sculture barocche genovesi in Austria e in Germania. In: *Genova e l'Europa continentale. Opere, artisti, committenti, collezionisti. Austria, Germania, Svizzera*. eds. P. Boccardo – C. Di Fabio, Cinisello Balsamo : Silvana Editoriale, 2004, s. 175 – 187. KLEMENČIČ, Matej: „In partenza per lo Stato Imperiale“ Venezianische Bildhauer und die österreichischen Länder in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 59 – 73.

²²¹ K jeho životu a tvorbe pozri CARMELLINI, Silvia: *Zwischen Steinbruch und Studio. Die Bildhauerwerkstatt von Orazio Marinali und Giacomo Cassetti (1683 – 1754)*. Marburg : Tectum Verlag, 2011.

²²² GALASSO, Giovanna: Orazio Marinali e la sua bottega: opere sacre. In: *Scultura a Vicenza*. ed. Ch. Rigoni, Milano : Silvana Editoriale, 1999, s. 247 – 250.

²²³ Pozri SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: *Der Bildhauer Lorenzo Mattielli. Der Wiener Schaffensperiode 1711 – 1738. Skulptur als Medium höfischer und sakraler Repräsentation unter Kaiser Karl VI.* Habilitationsschrift, Universität Wien, 2003.

²²⁴ SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: Stil oder Modus? Lorenzo Mattielli und das Problem der Stilvarianten in der Skulptur des Spätbarock in Wien. In: *Pygmalions Aufklärung. Europäische Skulptur in 18. Jahrhundert*. eds. R. Kanz – H. Körner, München; Berlin : Deutscher Kunstverlag, 2006, s. 113 – 131.

²²⁵ SCHÜTZ, Ilse: Mattielli und die Vicentiner Bildhauerschule. In: *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg. Neue Folge*. tom. 16, 1997, s. 269 – 294. SCHEMPER-SPARHOLZ, Ingeborg: Der Bildhauer Lorenzo Mattielli und seine Rolle als Vermittler oberitalienischer

ťažké posúdiť a náročné rozhodnúť, či mohol Lorenzo Mattielli ako neznámy a začínajúci sochár v stredoeurópskom priestore v roku 1713 dodať sochársku časť banskobystrického oltára dodaného viedenskou dielňou Petra Strudela, o ktorom je dobre známe, že v závere svojho života využíval pri realizácii viacerých objednávok nastupujúcu mladú generáciu sochárov.²²⁶

Johann Georg Dominikus Grasmair, Franz Joseph Wiedon a Michael Anton Räsner

Ešte v roku 1713 bol v kostole sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici umiestnený Boží hrob a zriadená loretánska kaplnka.²²⁷ Vďaka dvom lokálnym donátorom v roku 1725 umiestnili na v tom čase už pravdepodobne dokončené dva bočné oltáre sv. Alžbety, resp. sv. Anny, a sv. Michala Archanjela prenosné obrazy sv. Júdu Tadeáša a sv. Donáta.²²⁸ V roku 1721 poručil jeden z banskobystric-

Gestaltungsprinzipien in der dekorativen Skulptur und Plastik des Spätbarock in Mitteleuropa. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 5 – 21. DE GRASSI, Massimo: Venetian Sources for Mattielli' Sculpture. In: *Barockberichte*. tom. 61, 2013, s. 41 – 47.

²²⁶ KOLLER, M.: *Die Brüder*, s. 83, 241, prameň č. QU 211.

²²⁷ „*Ecclesia nostra D. Francisci Xaverii honoribus dicata non vulgaribus hoc anno profecti incrementis curatum sepulchrum Christi perelegans, impensis Collegii cum Benefactorum quorundam liberalitate concurrentibus. Excitatum praeterae in templo nostro B. V. Sacellum, quantum loci admittunt angustiae, ad modum gratiosum, et devotioni accomodum: florenos in hoc opus impensos plus minus centenos hujatum dominorum, dominorumq liberalis in Virginem sanctissimam pietas, collatis una symbolis congessit.*“ (Náš kostol zasvätený sv. Františkovi Xaverskému bol v tomto roku vylepšený výnimočnými prírastkami. Na náklady kolégia a vďaka štedrosti niektorých dobrodincov sa zaobstaral veľmi elegantný hrob Krista. Okrem toho sa v našom chráme vybuodovala vzhľadom na stiesnený priestor pôvabná a na prejavy uctievania vhodná kaplnka Blahoslavenej Panny. Florény vynaložené na toto dielo zozbierala spolu s oferami štedrá zbožnosť miestnych pánov voči Najsvätejšej Panne, keď prispeli každý asi stovkou florénov.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 107, *Litterae Annuae 1713*, s. 71.

„*Anno 1713. Sacellum Lauretanum in nostra Ecclesia erectum à Benefactor. Collatis 100 fl.*“ (V našom kostole bola vystavaná loretánska kaplnka, dobrodinci prispeli 100 florénmi.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 100.

²²⁸ „*Ex pia liberalitate D. Samuelis Demos huius Civitatis Syndici oblata ad altare S. Elisabethae, seu S. Annae imago S. Judae Thaddaei, et ex eadem a D. Daniele Thaddaeo Goldtperger Caesareo Schaffero ad novam huttam pro altari S. Michaelis in nostro templo oblata imago S. Donati M. Patroni contra noxias tempestates.*“ (Zo zbožnej štedrosti pána Samuela Demosa, reprezentanta tohto mesta, bol darovaný k oltáru sv. Alžbety či sv. Anny obraz sv. Júdu Tadeáša a z tej istej pohnútky od pána Daniela Tadeáša Goldtpergera, cisárskeho hospodára

„Opus pulchrum“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

kých jezuitov Filip Pez (1688 – 1757) donáciu na zamýšľaný nový hlavný oltár;²²⁹ v roku 1729 bol v presbytériu osadený nový hlavný oltár najmä vďaka angažovaniu sa hlavného komorského grófa Josepha Andreasa Wenzl von Sternbach.²³⁰ Ten v 20. rokoch 18. storočia masívne organizoval realizácie nových barokových oltárov vo viacerých kostoloch v stredoslovenských banských mestách,²³¹ ako naprí-

Novej Hutý, bol pre oltár sv. Michala v našom chráme darovaný obraz sv. Donáta mučeníka, patróna proti škodlivým búrkam.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 234, záznam z 28. septembra 1725.

²²⁹ „Ex his porro, et quidem paternis 400 florenos rhen: Sorori meae, 40 verò fl. rhen. unacum toto iure, quod habeo ad haereditatem maternam, Collegio Neosoliensi in hunc finem, ut Ara maior Sancti Francisci Xaverii in templo eiusdem Collegii extruatur, destino.“ (Z týchto ďalej a síce otcovských zanechávam 400 rýnskych florénov mojej sestre, 40 rýnskych florénov spolu s celým právom, ktoré mám na dedičstvo po matke, kolégium v Banskej Bystrici na ten cieľ, aby sa v chráme tohto kolégia vystaval veľký oltár sv. Františka Xaverského.) OeS-TA/HHStA, LA, Klosterakten, Jesuiten Wien: Professhaus, fasc. 150, fol. 312.

²³⁰ „Hora 10 mane allatum Kremnizio Altare novum pro nostro templo Xaveriano Benefactore Ill[ustrissi]mo D[omi]no Barone de Sterenpach Supremo Camergrafio.“ (Ráno o desiatej hodine bol prinesený z Kremnice nový oltár pre náš chrám sv. Františka Xaverského zásluhou dobroditeľa najjasnejšieho pána baróna zo Sternbachu, hlavného komorského grófa.) EK Budapest, sign. Ab. 94, *Diarium domus Neosoliensis Societatis Jesu*, Tom. I (1719 – 1729), s. 401, záznam z 19. júna 1729.

„Amplioribus sibi Domus DEI accessionibus Neosolium laudit, quando Illustrissimi Domini Josephi Andreae L. B. de Sternbach supremi in iis partibus Camergravii munificentia ara templi Princeps a fundamentis erecta est. Ea moles triginta sex pedes Geometricos in sublime assurgit. Arae corpus Genuensis marmoris imitatur candorem; columnis Porphyriticum lapidem perquam scite oemulantibus. Lemnisci, columnarum bases, earumq coronides una cum Coelestibus Geniis Divorumque Ignatii et Francisci Borgiae simulacris multo auro refulgent. Medius arae sinus Oenipotani Apellis artificem etiam manum praestolatur. Superne hoc in scuto epigraphe Chronographica legitur: gLorIfIcEtVr DeVs In Magno ApostoLo XaVerIo.“ (Banská Bystrica si môže blahoželať aj k väčšiemu obohateniu Božieho domu, keď vďaka štedrosti komorského grófa tejto oblasti, najjasnejšieho pána Josepha Andreasa slobodného baróna zo Sternbachu, bol od základu vystavaný hlavný oltár chrámu. Táto stavba stúpa do výšky 36 geometrických stôp [t. j. 12 metrov]. So základom oltára napodobňujúcim belosť janovského mramoru nadmieru umne súperia stĺpy z porfýrového kameňa. Stúhy, základne stĺpov a ich oblúky spolu s nebeskými bytosťami a zobrazeniami sv. Ignáca z Loyoly a Františka Borgi sa blýskajú zlatom. Stredná časť oltára ešte čaká na umeleckú ruku innsbruckého Apellesa. Nad tým v štíte je nápis s chronogramom: gLorIfIcEtVr DeVs In Magno ApostoLo XaVerIo.“ [Nech je oslávený Boh vo veľkom apoštolovi Xaveriovi 1729.]) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 179, *Litterae Annuae 1729*, fol. 55^r.

²³¹ K jeho donačným aktivitám v stredoslovenských banských mestách pozri BALÁŽOVÁ, B.: Zabudnutý, s. 173 – 184. BALÁŽOVÁ, B.: Az alsó-magyarországi, s. 125 – 144. BALÁŽOVÁ, B.: Zwei Tiroler, s. 13 – 44.

klad hlavný a štyri bočné oltáre v jezuitskom kostole Nanebovzatia Panny Márie (1726 – 1728) a hlavný oltár vo farskom kostole sv. Kataríny v Banskej Štiavnici (1727) alebo hlavný a dva bočné oltáre vo farskom kostole v Novej Bani (1726 – 1728), pričom tieto oltárne realizácie dodávali výsostne umelci z domoviny hlavného komorského grófa – Tirolska. A tak pomerne známy maliar Johann Georg Dominikus Grasmair (1691 – 1751)²³² zaslaním oltárnych obrazov, a naopak málo významný sochár Michael Anton Räsner (cca 1669 – 1746)²³³ svojím pôsobením priamo v banskej oblasti stredného Slovenska, zoznamovali región s barokovými umeleckými schémami záveru 17. a prvej štvrtiny 18. storočia v Tirolsku, resp. transferom talianskych foriem prostredníctvom svojej tirolskej domoviny. V prípade Johanna Georga Dominikusa Grasmaira sú významnými jeho školenia v dielni Giuseppe Albertiho (1664 – 1716) v Cavalese a v benátskej dielni Gregoria Lazzarinioho (1657 – 1730) rovnako ako rímske vplyvy vďaka jeho pobytu v dielni Benedetta Lutiho (1666 – 1724) i na Accademia di San Luca; v prípade Michaela Antona Räsnera je najčitateľnejším na jeho tvorbu vplyv severotalianskeho sochára Cristofora Benedettiho (1657 – 1740).²³⁴ Zo záznamov v lokálnom banskobystrickom diáriu z rokov 1719 – 1729 a vo výročnej správe Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej za rok 1729 vyplýva,

²³² Pozri KOLLREIDER, Franz: *Johann Georg Dominikus Grasmair (1691 – 1751) – Sein Leben und seine Werke*. Doktorandská dizertačná práca. Innsbruck : Leopold-Franzens-Universität, 1939. RINGLER, Josef: *Johann Georg Dom. Grasmair (1691 – 1751). Schlern*. tom. 43, 1969, s. 503 – 516. KRONBICHLER, Johann: *Johann Georg Grasmair 1691 – 1751. Barockmaler in Tirol*. Brixen (Bozen) : Diözesanmuseum Hofburg Brixen, 2010; a mnoho zmienok v monografiách i väčších či menších štúdií venovaných jednotlivým Grasmairovým dielam. K jeho pôsobeniu v rámci historického územia Uhorska pozri JÁVOR, Anna: *Gemälde tiroler Maler, Johann Georg Dominikus Grasmair und Bartolomeo Poli in Ungarn*. In: *Acta Historiae Artium*. tom. 34, 1989, s. 191 – 197. GARAS, Klára: 18. századi osztrák mesterek múvei Magyarországon. In: *Annales de la Galerie Nationale Hongroise / A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve*. 1991, s. 193 – 198.

²³³ K jeho pôsobeniu na Slovensku pozri PÖTZL-MALÍKOVÁ, Mária: Príspevok k barokovému sochárstvu Stredného Slovenska. Archívne dokumenty k činnosti sochárskej rodiny Räsner (Räsner). In: *ARS*. tom. 32, vol. 1 – 3, 1999, s. 162 – 167. BALÁŽOVÁ, Barbara: Michal Räsner verus Dionýz Staneti. In: *ARS*. tom. 34, vol. 1, 2001, s. 46 – 74. BALÁŽOVÁ, B.: *Zabudnutý*, s. 173-184. BALÁŽOVÁ, B.: *Az alsó-magyarországi*, s. 125 – 144. BALÁŽOVÁ, B.: *Zwei Tiroler*, s. 13 – 44.

²³⁴ Pozri http://www.uibk.ac.at/aia/benedetti_christoforo.htm s doteraz publikovanou lit.

že v júni tohto roka bol z Kremnice privezený do Banskej Bystrice dvanásť metrov vysoký a dnes už nejestvujúci drevený oltár s polychrómiou imitujúcou biely mramor a červenkastý porfýr, s najväčšou pravdepodobnosťou z dielne sochára Michaela Antona Räsnera. Centrálné oltárne plátno mal dodať, tak ako v prípade iných Sternbachom manažovaných objednávok na strednom Slovensku, „innsbrucký Apelles“ Johann Georg Dominikus Grasmair. Možno len dedukovať, že námet oltárneho obrazu reflektoval život či misiónárske aktivity sv. Františka Xaverského, podľa popisu ho po stranách sprevádzali sochy dvoch jezuitských svätcov sv. Ignáca z Loyoly a sv. Františka Borgiu; pôvodný vizuál oltára však dnes možno odvodiť len od zachovaných Räsnerových realizácií, príp. návrhov. **[obr. 7]** Vo veľkonočnom období nasledujúceho roka, t. j. v marci 1730 na oltár ďalej umiestnili nový obraz Ukrižovania vyhotovený nemenovaným kremnickým maliarom za 15 zlatých.²³⁵ V roku 1740 bol opätovne k hlavnému oltáru dodaný z Viedne ďalší obraz, znázorňujúci umierajúceho sv. Františka Xaverského na ostrove Šangčchuan²³⁶ a tento obraz sa s najväčšou pravdepodobnosťou umiestňoval na oltár v rámci osláv sviatku titulárneho svätca kostola 3. decembra, resp. v čase adventného pôstu. Princíp príležitostného

²³⁵ „Circa vespere afficta est ad Magnam Aram imago Crucifixi recentisse picta a Cremnitiensi Pictore pro pretio 15 Rhenensium ex quibus decem in accepto refferat Dominus Goldtberger.“ (Okolo večera bol k veľkému oltáru pridaný obraz Ukrižovaného namaľovaný nedávno kremnickým maliarom za cenu 15 rýnskych, z ktorých nech desať pán Goldtberger zanesie do príjmového dokladu.) MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*, záznam z 25. marca 1730. Identifikácia tohto kremnického maliara je problematická, pretože v Kremnici okolo roku 1730 pôsilo niekoľko maliarov, a to napr. Andreas Bary (+1731), Joseph Anton Podner (+1733) and Johann Georg Rothenstein (+1730). Pozri BALÁŽOVÁ, Barbara: *Pictorissa Cremnitiensis*. Bratislava : vydané vlastným nákladom, 2003, s. 34 – 45.

²³⁶ „Allata est nova imago morientis S. Xaverii Viennae picta, ponenda ad ara maiorem, loco antiquae principalis imaginis S. Franc. Xaverii in honorem ieiunii.“ (Bol prinesený nový obraz umierajúceho sv. Františka Xaverského namaľovaný vo Viedni, ktorý sa má položiť k väčšiemu oltáru miesto starého hlavného obrazu sv. Františka Xaverského na počesť pôstu.) MNL Budapest, MOL, X 1862 Jezuita diariumok, mikrofilm C 206, *Diarium Collegii Neosoliensis Ab Anno 1730*, záznam z decembra 1740. „Anno 1740. Imago morientis S. Xaverii in summa Ecclesiae nostrae ara liberalitate Illustrissimae familiae Sternbachianae posita.“ (Rok 1740. Na najvyššom oltári nášho kostola vystavanom vďaka štedrosti najjasnejšej rodiny Sternbach sa umiestnil obraz umierajúceho sv. Františka Xaverského.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

prekrývania fixného oltárneho obrazu bol nedávno príkladne zdokumentovaný v Banskej Štiavnici, kde sa na hlavný oltár kostola sv. Kataríny v tom čase spravovaného jezuitmi umiestňovali rôzne oltárne obrazy počas najvýznamnejších sviatkov liturgického roka.²³⁷ Banskobystrický oltárny obraz, ktorý dnes tvorí ústredný prvok hlavného oltára z 19. storočia a bol zjavne niekedy v tomto období aj výrazne premaľovaný, bol v doterajšej literatúre s otáznikom atribúovaný významnému stredoeurópskemu maliarovi Franzovi Antonovi Palkovi (1717 – 1766).²³⁸ Autorom diela, pre Palkovu tvorbu s množstvom netypických veristických detailov,²³⁹ je však s ohľadom na posunuté datovanie do roku 1740 zrejme niekto zo staršej generácie viedenských maliarov. Ten sa v postave umierajúceho svätca inšpiroval predovšetkým námetovo identickým oltárnym obrazom Giovanniho Battistu Gaulliho (1639 – 1709) v kaplnke sv. Františka Xaverského v rímskom kostole San Andrea al Quirinale,²⁴⁰ v ktorej možno vidieť aj tri najobľúbenejšie, resp. kánonické scény zo života jezuitskeho misionára, a to Kázanie sv. Františka Xaverského, Krst orientálnej kráľovnej Neachile a Smrť sv. Františka Xaverského.

V roku 1739 bol v banskobystrickom kolegiálnom kostole osadený malý oltár aj v loretánskej kaplnke.²⁴¹ Zakrátko, v roku 1743 bola dokončená úprava troch ďalších bočných kaplniek Najsvätejšej Trojice, Svätého Križa a sv. Ignáca z Loyoly²⁴² a v tom istom roku

²³⁷ ČIČO, M.: 1650 – 1800, s. 222 – 226.

²³⁸ RUSINA, I.: *Dejiny*, s. 474 – 475, kat. č. 254 [J. Medvecký]. PAPCO, J.: *Rakúsky barok II.*, s. 582, kat. č. 298. Pozri tiež GARAS, Klára: Franz Anton Palko als Maler von Altarbildern. In: *Orient und Okzident im Spiegel der Kunst. Festschrift H. G. Franz zum 70. Geburtstag*. ed. G. Brucher, Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1986, s. 118. PREISS, Pavel: *František Karel Palko. Život a dílo malíře sklonku středoevropského baroka a jeho bratra Františka Antonína*. Praha : Národní galerie, 1999, s. 259.

²³⁹ MEDVECKÝ, Jozef: Palkovci v Bratislave. Na okraj monografie Pavel Preiss: František Karel Palko. Život a dílo malíře sklonku středoevropského baroka a jeho bratra Františka Antonína (NG Praha 1999). In: *ARS*. tom. 34, vol. 1, 2001, s. 96.

²⁴⁰ <http://www.barok.me/KOMP/XaverMAP.htm>

²⁴¹ „Anno 1739. Nova ara Lauretana in templo nostro erecta variorum liberalitate impensis 120 florenis.“ (Rok 1739. V našom chráme bol postavený nový loretánsky oltár za sumu 120 florénov vďaka štedrosti rôznych ľudí.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102.

²⁴² „Tria anno Superiore neoerecta in templo nostro Sacella novis aris nempe SS. Trinitatis, Crucifixi Salvatoris, et S. Ignatii instructa. Impetratae Roma ad Septenas Ecclesiae nostrae aras indulgentiae plenariae.“ (Tri novopostavené kaplnky v našom chráme dostali v

podpísal rektor banskobystričského kolégia Benedikt Mayerl (1695 – 1762) zmluvu na štyri oltáre do kaplniek kostola, a to Najsvätejšej Trojice, sv. Ignáca, sv. Michala Archanjela a Svätého Kríža s už spomínaným tirolským sochárom Michaelom Antonom Räsnerom podľa nákresov Franza Josepha Wiedona (1703 – 1779).²⁴³ Z textu zmluvy je zrejmé,²⁴⁴ že dobovou literatúrou pomerne vysoko cenený viedenský maliar, pôvodcom z Prahy, mal dodať banskobystričským jezuitom aj oltárne obrazy do týchto štyroch bočných oltárov; predstavu o ich podobe si možno urobiť na základe bočného oltára sv. Michala Archanjela pre jezuitský kostol v Banskej Štiavnici (1743), dnes umiestnený vo farskom kostole sv. Anny v Štefultove.²⁴⁵ [obr. 8] Franz Joseph Wiedon, ktorý pred svojím účinkovaním v stredoslovenských banských mestách spolupracoval s najprestížnejšími viedenskými maliarmi ako Daniel Gran (1694 – 1757) či Paul Troger (1698 – 1762), už na začiatku 40. rokov 18. storočia dokázateľne pôsobil v Banskej Štiavnici a blízkych Štiavnických Baniach, a to jednak u jezuitov, jednak u hieronymitánov.²⁴⁶ V roku 1744 bola v banskobystričskom kostole sv. Františka Xaverského osadená nová kazateľnica a do interiéru boli umiestnené nové spovednice.²⁴⁷ Je teda zjavné, že v polovici 18. storočia boli práce na

minulom roku nové oltáre, a to Najsvätejšej Trojice, Ukrižovaného Krista a sv. Ignáca z Loyoly. Z Ríma sme pre sedem oltárov nášho kostola dosiahli plné odpustky.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 102. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 137, *Litterae annuae 1743*, s. 70.

²⁴³ K jeho životu a tvorbe pozri *Allgemeines Künstler Lexikon XXXV.* eds. U. Thieme – F. Becker, Leipzig : E. A. Seemann, 1942, s. 528 – 529. SCHÖNY, Heinz: *Wiener Künstler-Ahnen. Genealogische Daten und Ahnenlisten Wiener Maler I.* Wien: Selbstverlag der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft 'Adler', 1970, s. 75 – 76.

²⁴⁴ MNL Budapest, MOL, E 152_II_a. Irregestrata, Residentia Schemnicziensis, Fasc. 12, No. 115, *Contractus Rasner Sculptoris per 4 novis aris Templi Coll. Neosol. S. J., exolutus totaliter 16. Xbris 1743 per 412 fl. 36 x.* Prvýkrát publikované PÖTZL-MALÍKOVÁ, M: Príspevok, s. 165.

²⁴⁵ BALÁŽOVÁ, B.: *Zwei Tiroler*, s. 40. BALÁŽOVÁ, B.: *Zlatníctvo*, s. 194 – 195.

²⁴⁶ Pramene publikované BALÁŽOVÁ, B.: *Zwei Tiroler*, s. 35-41. MEDVECKÝ, J.: *Anton Schmidt*, s. 43 – 45.

²⁴⁷ „Ecclesiae nostrae nova Cathedra cum duobus Confessionalibus, triclinio domestico novus nitor inductus.“ (Náš kostol dostal novú kazateľnicu a dve spovednice, jedáleň v dome bola vynovená.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 103. Porovnaj ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 138, *Litterae annuae 1744*, s. 92.

vnútornej výzdobe kolegiálneho kostola skoro dokončené, interiér, svojím charakterom porovnateľný napr. s jezuitským kostolom v Linzi, bol však kontinuálne dopĺňaný rôznymi maľbami a sochami ďalej,²⁴⁸ rovnako ako boli objednávané a dodávané menšie oltáre i samostatné závesné obrazy do priestorov kolégia.²⁴⁹ Výstavba kostola a jeho exteriérová či interiérová výzdoba síce neboli zrealizované v jednej časovej etape, to však nie je v prípade barokového sakrálneho umenia žiadna výnimka, napríklad aj vo výkladnej skrini jezuitskej *propaganda fidei* – kostole San Ignazio v Ríme – ešte stále chýba finalizácia niektorých bočných kaplniek. Z popisu jezuitského kostola v Banskej Bystrici z roku 1773 je zrejmé, že v interiéri chrámu sa v tom čase nachádzalo deväť oltárov, a to hlavný oltár zasvätený sv. Františkovi Xaverskému, na epištolnej strane bočný oltár Svätého Kríža s obrazom sv. Alojza, oltár sv. Jozefa s obrazom sv. Jána Nepomuckého, oltár sv. Michala s obrazom sv. Floriána, a nakoniec oltár Panny Márie s Ježiškom v malej kaplnke. Na evanjeliovej strane to bol oltár Najsvätejšej Trojice, oltár Očistenia Panny Márie, oltár sv. Anny a oltár sv. Ignáca z Loyoly.²⁵⁰

²⁴⁸ „*Adjectae duae ad omnem venustatem icones utrumque Majoris arae latus stipant, et haud mediocriter ornant: D. Emericum Hungariae Ducem altera, altera D. Julium Martyrem refert: utraque ab artifice Viennensi scite expicta, listis elegantibus, operis Statuarii, arte oblati inclusa est.*“ (Všetok pôvab ešte zvyšujú dve ikony po oboch stranách hlavného oltára, ktoré ho ozdobujú zďaleka nie priemerne: prvá zobrazuje sv. Imricha, uhorského kniežata, a druhá sv. Júlia Mučeníka. Obe boli umne namaľované viedenským umelcom a umiestnené v sochárskym umení elegantne vytvorených rámochoch.) ÖNB Wien, HAD, Cod. 12 202, *Litterae Annuae 1755*, fol. 91^v.

„*Anno 1753. Imagines SS. Aloysii, Joannis Nepomuceni, & Floriani sumptuosis cistis inclusae, & 8 pedes geometricos altis appensae in tribus lateralibus Sacellis.*“ (Zobrazenia sv. Alojza, sv. Jána Nepomuckého a sv. Floriána uzavreté v drahých schránkach vysokých štyri geometrické stopy boli zavesené v troch bočných kaplnkách.) ARKFÚ Banská Bystrica, *Synopsis*, s. 104.

²⁴⁹ Pozri napríklad MEDVEČKÝ, Jozef: Joannes Cantius confessor. K ikonografii Krackerovho banskobystričského obrazu. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach 2004. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie konanej na Trnavskej univerzite v dňoch 27. a 28. októbra 2004*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2005, s. 60 – 69.

²⁵⁰ BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 88 – 89. Táto situácia bola podstatne zmenená v rokoch 1844 – 1845 počas rozsiahlej rekonštrukcie v tom čase už katedrály sv. Františka Xaverského. Pozri *Schematismus historicus dioecesis Neosoliensis pro anno saeculari MDCCCLXXVI ab erecta sede episcopali*. Neosolii : Typis Philippi Machold, 1876, s. 54.

Pri pokuse artikulovať kvalitatívnu úroveň interiérového vybavenia jezuitského kostola v Banskej Bystrici,²⁵¹ a to zvlášť v protiklade s tvrdením Paula Shorea o tamojšej „rustic and unpolished community“,²⁵² platí, tak ako aj v prípade architektúry, predpoklad o vzájomne previazanom kontakte lokálneho strediska s centrom provincie (Viedeň) a sprostredkovane dokonca s globálnym centrom rehole (Rím). Centrum Rakúskej provincie Spoločnosti Ježišovej, a zároveň hlavné mesto mocensky dominujúcej Habsburskej monarchie začalo po roku 1700 spĺňať podmienky európskeho umeleckého centra bez zásadnej či väčšej konkurencie v celom stredo európskom priestore:²⁵³ počet obyvateľov Viedne sa postupne zvýšil a prekročil 100 000,²⁵⁴ medzi ktorých patrilo nielen množstvo umelcov pracujúcich v špecializovaných umeleckých dielnach a zabezpečujúcich komplexnosť umeleckej produkcie, ale aj množstvo objednávateľov či patrónov umenia schopných finančne kryť pozoruhodné umelecké realizácie. Význam viedenského centra potvrdila v 18. storočí i existencia vzdelávacej inštitúcie – umeleckej akadémie založenej podľa parížskeho a rímskeho vzoru, ktorá predstavovala platformu nielen pre samotnú výuku, ale zabezpečovala aj oficiálnu certifikáciu umelcov či potvrdenie ich spoločenského statusu.²⁵⁵ Vo Viedni 18. storočia sa tiež rýchlo cizelovala spoločnosť, ktorá vnímala, požadovala a objednávala výtvarné umenie a tento fakt kontinuálne prispieval k rozvoju okruhu tak zberateľov, ako aj znalcov, k

²⁵¹ Samostatnou kapitolou je liturgické náčinie. V jezuitskom kolegiálnom kostole sa v roku 1773 nachádzalo napr. 18 strieborných pozlátených kalichov, 2 strieborné pozlátené monštrancie, 3 strieborné pacifikály a dve strieborné sochy sv. Ignáca z Loyoly a sv. Františka Xaverského. Pozri BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 88 – 89.

²⁵² SHORE, P.: *Narratives*, s. 183.

²⁵³ *Wien und der europäische Barock. Akten des XXV. internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Wien, 4. – 10. September 1983.* eds. Hermann Fillitz and Martina Pippal, Wien; Köln; Graz : Böhlau, 1986. V kontexte jezuitského účinkovania pozri zvlášť KARNER, H. – TELESKO, W. (eds.): *Die Jesuiten*.

²⁵⁴ DACOSTA KAUFMANN, Thomas: *Toward a Geography of Art*. Chicago; London : University of Chicago Press, 2004, zvlášť kapitola 5. *Artistic Regions and the Problem of Artistic Metropolises: Questions of (East) Central Europe*, s. 154 – 186, cit. s. 159. Pozri tiež PEŠEK, Jiří: Prague, Wrocław, and Vienna. Center and Periphery in Transformations of Baroque Culture? In: *Embodiments of Power. Building Baroque Cities in Europe*. eds. G. B. Cohen – F. A. J. Szabo, New York; Oxford : Berghahn Books, 2008, s. 80 – 96.

²⁵⁵ Pozri zvlášť WARNKE, Martin: *Hofkünstler. Zur Vorgeschichte des modernen Künstlers*. Köln : DuMont Buchverlag, 1996.

rozširovaniu variantov predaja či exportu umeleckých diel, dokonca i k vzniku fálz, a nakoniec aj k vzostupu teoretickej či historiografickej spisby o výtvarnom umení.²⁵⁶ Z pohľadu cirkulácie umelcov a umeleckých ideí sa Viedeň stala v strednej Európe najdôležitejším miestom sprostredkovávajúcim barokové umenie Ríma či Benátok, a to nielen vďaka priamej prítomnosti Talianov na viedenskom cisárskom dvore, ale aj umelcov školených v Taliansku či následne ich viedenských žiakov. V kontexte budovania jezuitského kostola sv. Františka Xaverského v Banskej Bystrici od roku 1693 tak nateraz identifikovaní stavitelia, maliari a sochári (Raphael Renner, Peter a Paul Strudelovci, Lorenzo Mattielli, Christophorus Tausch, Johann Georg Dominikus Grasmair, Michael Anton Räsner, Franz Joseph Wiedon) i ďalší, prameňmi doložení „viedenský“ umelci, odprezentovali vo svojich dielach banskobystrickému prostrediu vizuálne normy nijako sa neodlišujúce od noriem najbližšieho centra Viedne,²⁵⁷ a to v kvalite, ktorá odrážala na jednej strane intencie Spoločnosti Ježišovej a jej lokálnych podporovateľov, na strane druhej ich finančné možnosti.²⁵⁸

Východ a Západ

Vyššie prezentovaný a do detailu komentovaný, z hľadiska „západného“ pohľadu nudný pozitivistický výskum príznačný pre záver 19. storočia a, žiaľ, v kontexte výtvarného umenia a architektúry v Banskej Bystrici doteraz absentujúci, vypovedá o jednoznačnom úspechu účinkovania Spoločnosti Ježišovej v lokálnom centre stredného Slovenska, a to na všetkých bojových poliach jezuitskej protireformácie: 1. obnova krajinského katolicizmu a konverzia všetkých spoločenských vrstiev obyvateľstva; 2. vybudovanie vzdelávacích inštitúcií, a to v rámci tak vybraných intelektuálnych centier (univerzity), ako aj lokálnejšieho prostredia (gymnaziá); 3. a nakoniec, kreovanie barokovej sakrálnej krajiny a budovanie vizuálnej

²⁵⁶ DACOSTA KAUFMANN, T.: *Toward*, s. 157.

²⁵⁷ BALÁŽOVÁ, B.: *Zlatníctvo*, kapitola 3. *Čo je také „viedenské“ na viedenskom umení?*, s. 131 – 213.

²⁵⁸ DACOSTA KAUFMANN, Thomas: *East and West: Jesuit Art and Artists in Central Europe, and Central European Art in the Americas*. In: *The Jesuits. Cultures, Sciences, and the Arts 1540 – 1773*. eds. J. O'Malley, S. J. – G. A. Bailey – S. J. Harris, S. J. – T. F. Kennedy, S. J., Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1999, s. 274 – 304.

identity už jednoznačne katolíckeho priestoru. Definitívne potvrdenie dlhodobého a kontinuálneho rekatolizačného úsilia odvíjajúce sa od príchodu katolíckeho kňaza Matthäusa Schlegela do Banskej Bystrice v roku 1627 sa udialo 13. marca 1776, keď bolo vďaka iniciatíve cisárovnej Márie Terézie pápežskou bulou Pia VI. novozriadené Banskobystrické biskupstvo; priestorovým zázemím pre kapitolu sa stal celý vybudovaný areál bývalého jezuitského kostola sv. Františka Xaverského s nadväzujúcimi objektmi kolégia. Viacerí pátri Spoločnosti Ježišovej z Banskej Bystrice neodišli, ale zostali pôsobiť buď ako kanonici kapituly či správcovia lokálnych farností, alebo aj ako pedagógovia katolíckeho gymnázia,²⁵⁹ ktoré naďalej fungovalo bez prerušenia vo svojich pôvodných priestoroch.²⁶⁰ Dokonca, refúgium našli aj tí, ktorí sa vrátili zo zámoria; ako príklad možno uviesť postavy juhoamerických misií Františka Edera (1727 – 1772) či Jozefa Kaylinga (1725 – 1791).²⁶¹ Pri pohľade koncentrovanom zvlášť na výtvarné umenie a architektúru i parciálne rozkrytých reáliách účinkovania Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici v rokoch 1648 – 1773 sa čoraz viac stávajú Paulom Shoreom artikulované a neustále pripomínané „*Eastern peripheries of the Habsburg realms*“ s horko-ťažko prežívajúcimi členmi rehole neobhájiteľnými. Ak chápeme jezuitskú činnosť ako istý globálny fenomén, potom sa terajšie územie Slovenska (ranonovovekého horného Uhorska) s jezuitskou univerzitou v Trnave (1635) nijako zásadne nevyčleňuje z geografie jezuitského účinkovania v akomkoľvek európskom priestore: osobne totiž verím, že podobné „nepriateľské“ prostredie možno zadefinovať aj v iných, rímskemu centru rehole nielen geograficky ale aj mentálne vzdialených oblastiach (napr. vo vidieckych komunitách). Paul Shore len veľmi voluntaristicky definuje termín periféria ako taký²⁶² a vo svojej

²⁵⁹ BOTEK, A.: *Zrušenie*, s. 47 – 62.

²⁶⁰ Napriek striktnému zákazu viedli po rozpustení rehole banskobystrickí jezuiti ešte aj v rokoch 1773 – 1779 svoje vlastné diárium. ARKFÚ Banská Bystrica, *Diarium Anni 1768 à die 16. Junii* (do 8. marca 1779).

²⁶¹ VOZÁR, Jozef: Pôsobenie misionárov zo Slovenska v zámorských krajinách v 17. a 18. storočí. In: *Historický časopis*. tom. 44, vol. 4, 1996, s. 649 – 666.

²⁶² Z hľadiska metodologického konceptu slubný názov druhej kapitoly *Peripheries* je potom v texte kapitoly rozvinutým len do vybraných udalostí a komentovaných kuriozít pôsobenia Spoločnosti Ježišovej v Košiciach. Pozri SHORE, P.: *Narratives*, s. 37 – 63.

knihe *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* nielenže nereflektuje metodologický koncept periférie tak, ako bol artikulovaný historiografiou v 80. rokoch 20. storočia, ale nezohľadňuje ani aktuálny metodologický posun smerom ku globalizácii, resp. neuvažuje o vzájomných prepojeniach *globálneho* a *lokálneho*. Ba dokonca naopak, čo mimoriadne výrazne vyčnieva z jeho ideí a interpretácií, je istá exotizácia (stredo)východnej Európy: je paradoxné, ako v súčasnosti tento priestor niektorí „západní“ bádatelia objavujú až koloniálnou metodikou ako niečo cudzokrajné, čo nakoniec vedie k istej dvojkolajnosti „západných“ a „východných“ naratívov, pričom metodologická debata k tomuto mimoriadne vážnemu problému doteraz prebiehala predovšetkým na poli historiografie výtvarného umenia.²⁶³ Pokus o paralelný príbeh jednej kapitoly knihy *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773)* potom otvára všeobecnejšiu otázku pohľadu súčasného vedeckého prostredia „Západu“ na ešte stále exotický „Východ“, ktorú, samozrejme, intenzifikuje aj absencia prekladov tamojšej vedeckej a odbornej literatúry uchopiteľných v anglo-americkom prostredí. Je v čase globalizácie jedna civilizácia? A ak nie je, ktorá je potom tá správna? Aký význam majú pre globalizovanú vedeckú komunitu publikácie podobné práci Paula Shoreho? Ako sa k nim na strane „Východu“ postaviť a ako artikulovať ich úskalia „západným“ kolegom, ktorí zhodne tvrdia, že „*there is no question that Shore has done a tremendous amount of important research and produced a new standard account of the Jesuit missions in the Habsburg east*“?²⁶⁴ Moja štúdia sa môže zdať „západnému“ čitateľovi nudnou najmä kvôli množstvu faktografických informácií, ktoré nie sú servírované príťažlivou či dokonca očarujúcou interpretačnou stratégiou, je totiž najmä komentárom k takto koncipovanej práci Paula Shoreho. A tak, hoci by Evonne Levy, renomovaná historička umenia s pozoruhodným prínosom v inter-

²⁶³ Na tento fenomén upozornila vo „východnej“ Európe ako prvá historička umenia Mária Orišková v kontexte interpretácie výtvarného umenia druhej polovice 20. storočia. Pozri ORIŠKOVÁ, Mária: *Dvojhlasné dejiny umenia*. Bratislava : Petrus, 2002. Pozri tiež pozoruhodnú úvahu k tejto téme MOXEY, Keith: *Art History after the Global Turn*. In: *Is Art History Global?* ed. J. Elkins, New York; London : Routledge, 2007, s. 207 – 214.

²⁶⁴ STRASSER, U.: *Narratives*, s. 476.

„*Opus pulchrum*“. Pôsobenie Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici (1648 – 1773) ...

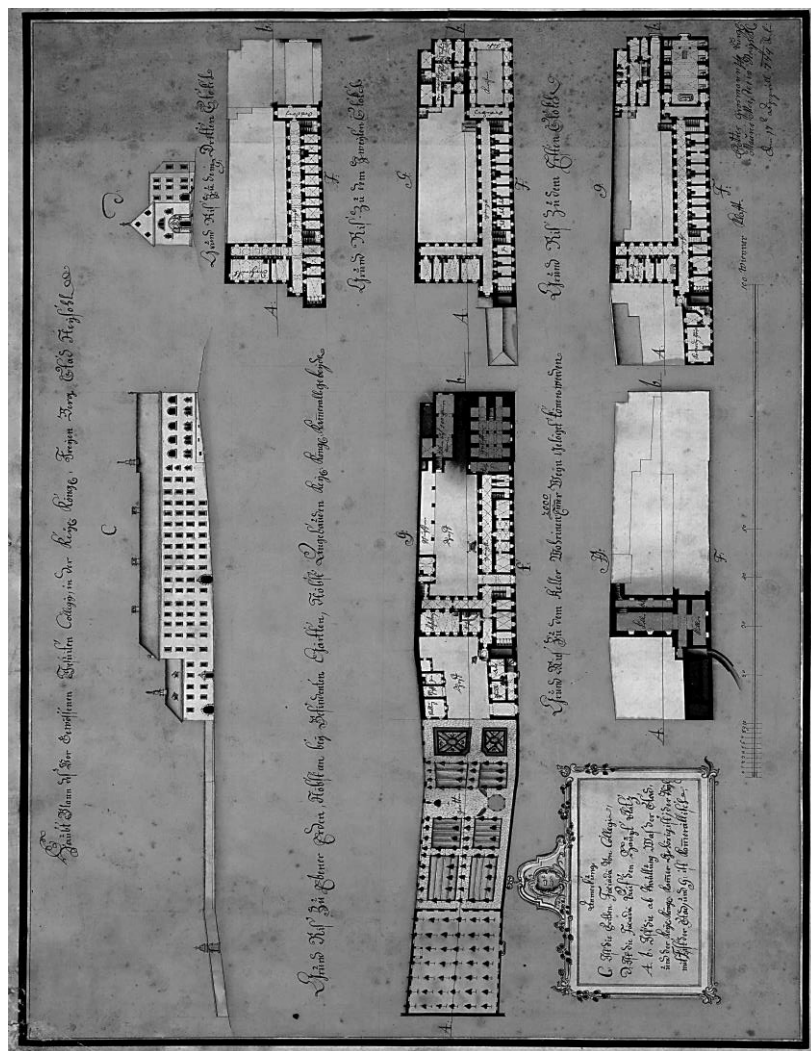
pretácii činnosti Spoločnosti Ježišovej v ranom novoveku, uprednostnila v kontexte aktuálnej jezuitskej historiografie predovšetkým panoramatickejší pohľad presahujúci hranice jednotlivých jezuitských provincií, pričom zdôrazňuje potrebu interpretovať pôsobenie rehole synchronne, a nielen v lokálnom či regionálnom horizonte,²⁶⁵ kniha *Narratives of Adversity: Jesuits in the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640 – 1773)* je ukázkou toho, čo sa stane, ak autor syntetickej práce upredností či dokonca všetko podriadi vlastnej interpretačnej stratégii. Z tohto dôvodu som považovala za potrebné a dôležité vyvrátiť faktami množstvo argumentačných línií, s ktorými v prípade lokálneho centra Banskej Bystrice tento kanadský historik narába, čo je, samozrejme, nevďačná úloha tak pre bádateľa, ako aj pre čitateľa. Osobne sa totiž obávam, že na základe rozkrytia jednej vzorovej lokality je dôvod na moje oprávnené pochybnosti, ba dokonca presvedčenie, že konštruované „*narratives of adversity*“ stoja v prípade diela Paula Shoreho na hlinených nohách, rovnako ako jeho „*authority as a scholar of the activities of the Society of Jesus in the eastern territories of the Habsburg Empire.*“²⁶⁶

Štúdiá vznikla aj vďaka výskumnému projektu *Globálne verzus lokálne a lokálne verzus globálne* podporenému štipendijným programom Slovenského historického ústavu v Ríme / Istituto Storico Slovacco di Roma, a tiež ako výstup riešenia grantového projektu Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR a Slovenskej akadémie vied VEGA 1/0677/18 *Sapientia aedificavit sibi Domum. Sídelné zázemie historickej Trnavskej univerzity (1635 – 1777)*.

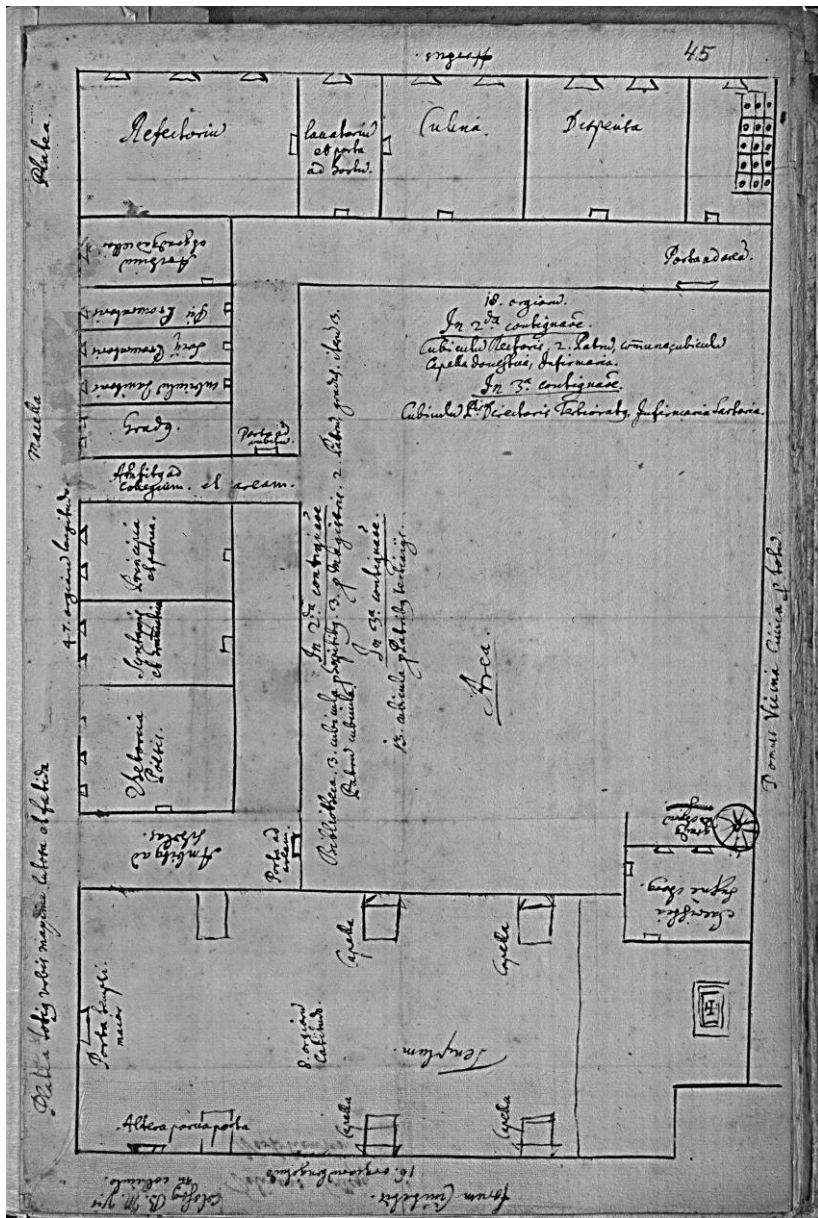
²⁶⁵ LEVY, Evonne: Early Modern Jesuit Arts and Jesuit Visual Culture. A View from the Twenty-First Century. In: *Journal of Jesuit Studies*. tom. 1, 2014, s. 75.

²⁶⁶ DELETANT, D.: Shore, s. 351.

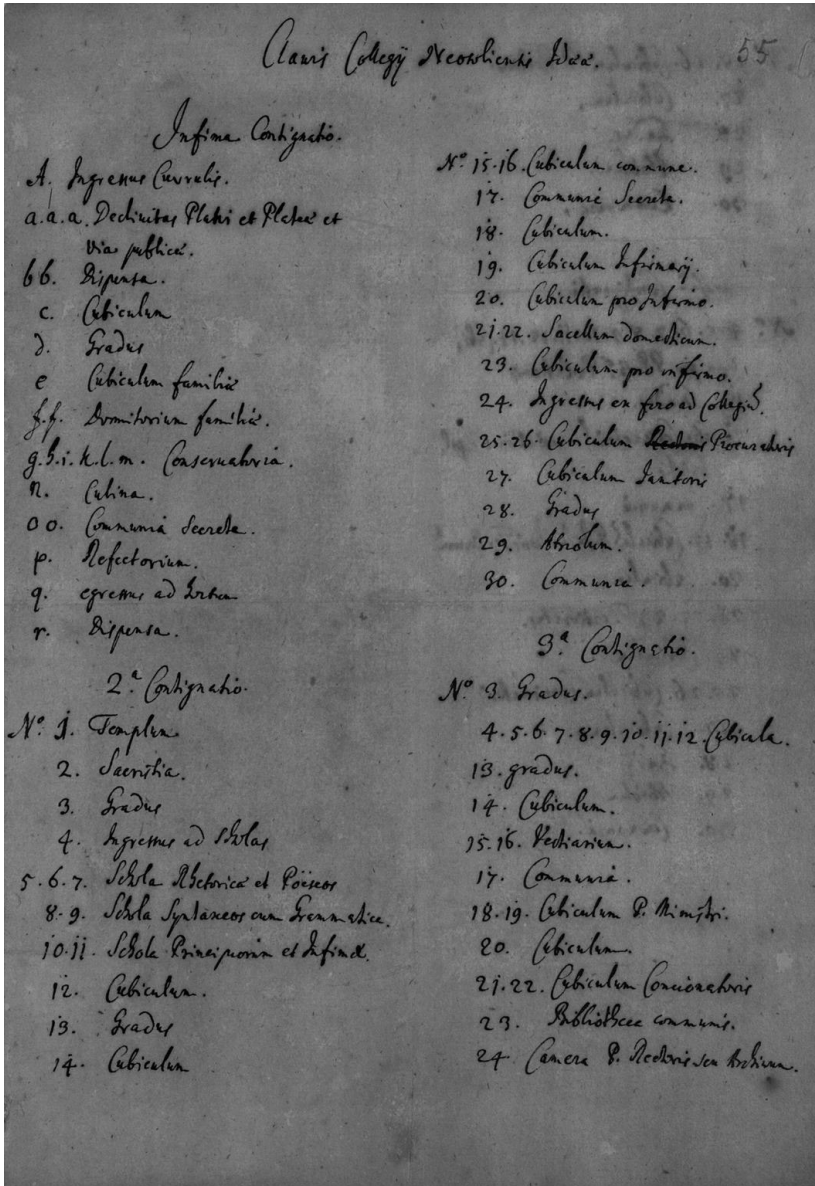
Prílohy



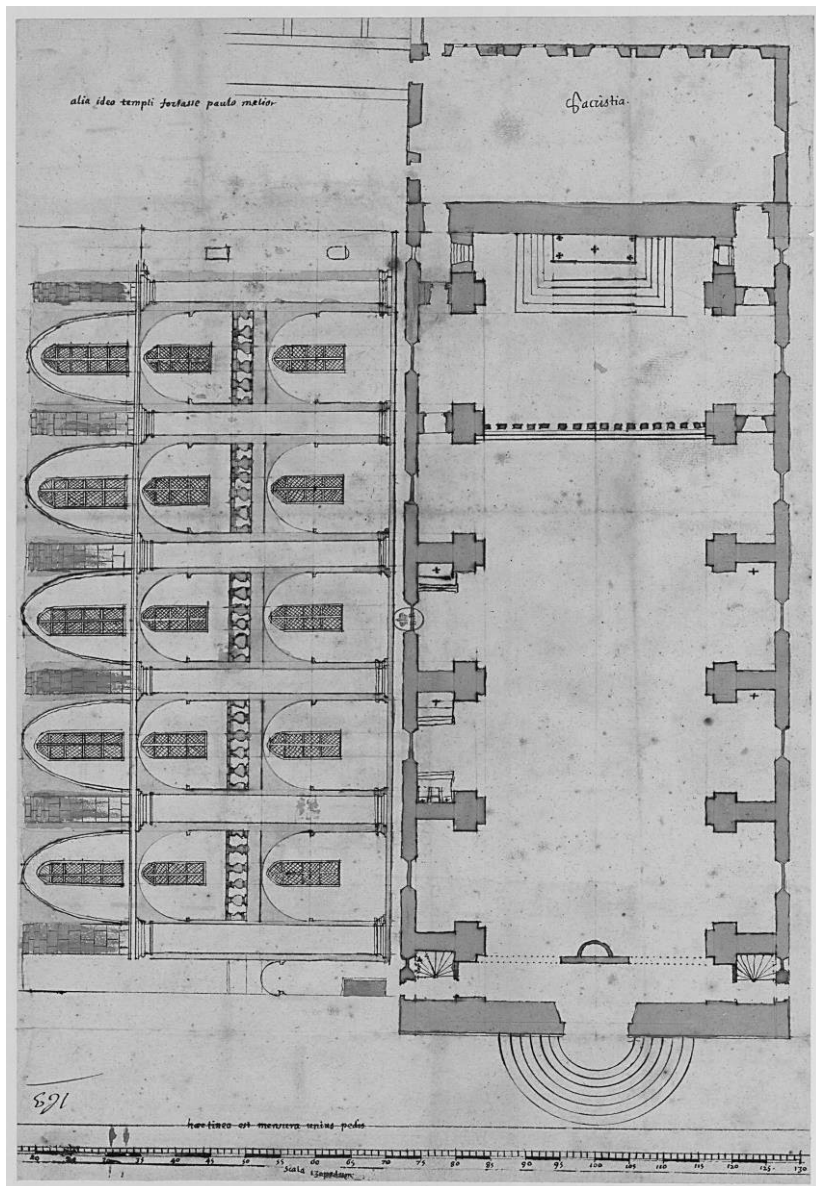
Obr. 1. Peter Grossmann, Kostol sv. Františka Xaverského a jezuitské kolégium v Banskej Bystrici, 1774. Budapešť, Magyar Nemzeti Levéltár. Foto: Magyar Nemzeti Levéltár.



Obr. 2. Ideový náčrt kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici, 1693. Rím, Archivum Romanum Societatis Iesu. Foto: Archivum Romanum Societatis Iesu.



Obr. 3. Textová legenda k neznámému plánu kostola a kolégia Spoločnosti Ježišovej v Banskej Bystrici aprobovaná Filipom Bonannim, 1694. Rím, Archivum Romanum Societatis Iesu. Foto: Archivum Romanum Societatis Iesu.



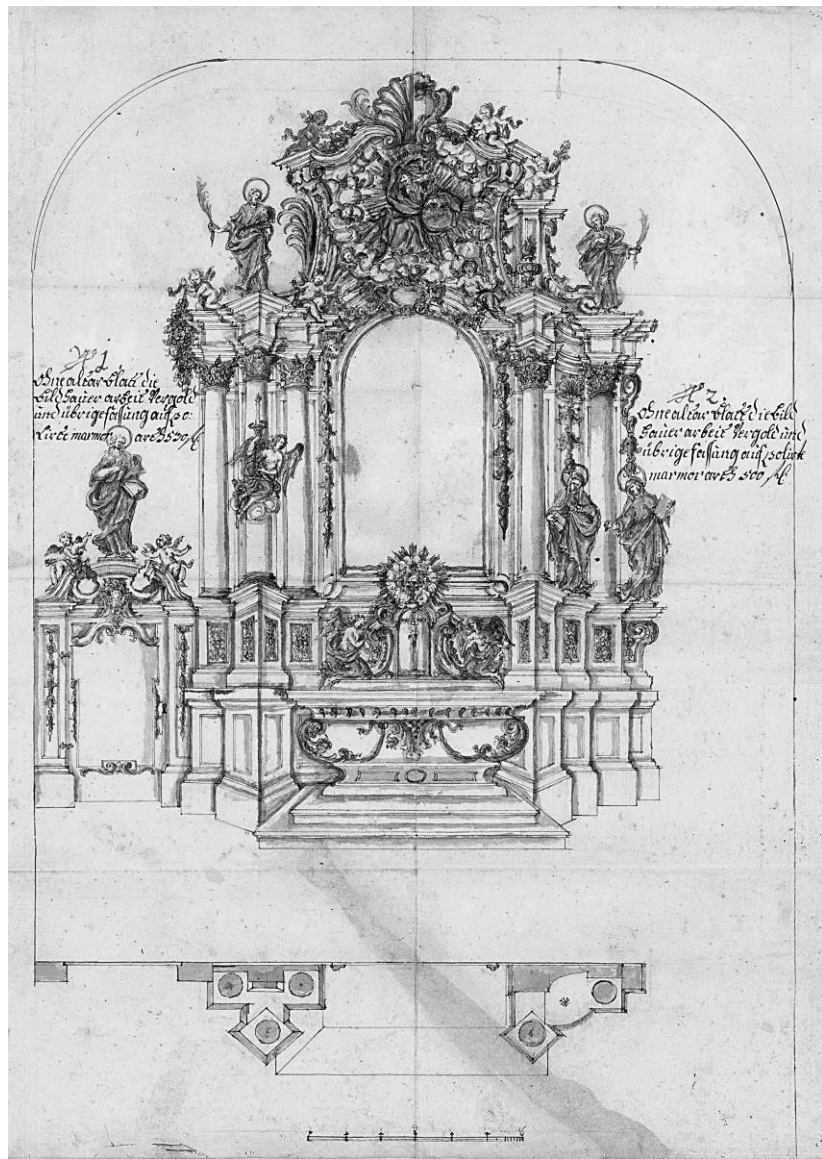
Obr. 4. Plán neznámeho jezuitského kostola architektonického typu *Wandpfeilerkirche*, 17. storočie. Paríž, Bibliothèque nationale de France. Foto: Bibliothèque nationale de France.



Obr. 5. Peter a Paul Strudelovci, Oltár Očistovania Panny Márie, 1710 – 1711, bočná kaplnka na Evanjeliovej strane, Banská Bystrica, kostol sv. Františka Xaverského. Foto: Lukáš Rohárik



Obr. 6. Krištof Tausch a Lorenzo Mattielli (?), Oltár sv. Jozefa, 1713, bočná kaplnka na Epištoľnej strane, Banská Bystrica, kostol sv. Františka Xaverského. Foto: Lukáš Rohárik.



Obr. 7. Michael Anton Räsner, Návrh na hlavný oltár sv. Jozefa pre jezuitský kostol v Štiavnických Baniach – Vindšachte, 1743. Banská Štiavnica, Slovenský národný archív – Štátny ústredný banský archív. Foto: Slovenský národný archív – Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici.



Obr. 8. Michael Anton Räsner a Franz Joseph Wiedon, Bočný oltár sv. Michala Archanjela pre jezuitský kostol v Banskej Štiavnici, 1743. Štefultov, farský kostol sv. Anny. Foto: Lukáš Rohárik.